

LIST 12

DĚJINY PSYCHOLOGIE

MORTON HUNT

1. KAPITOLA

Hadači

Sláva Řecka

„V celé historii," prohlásil filozof Bertrand Russel, „není nic tak překvapivého a stěží vysvětlitelného jako náhlý vzestup řecké civilizace." ' "

Do 6. století př. Kr. řecká kultura čerpala převážně z Egypta, Mezopotámie a sousedních zemí, ale od 6. do 4. století vyprodukovala mohutný proud charakteristické tvorby a vzdělanosti.* Řekové mimo jiné vytvořili nové, vysoce kultivované formy v literatuře, výtvarném umění a architektuře, napsali první skutečně historická díla (ne pouhé kroniky), vynalezli matematiku a přírodní vědy, vyvinuli školy a gymnázia a dali vzniknout demokratickému systému vlády. Velká část pozdější západní kultury na antické Řecko bezprostředně navazuje; zvláště filozofie a věda je v posledních pětadvaceti stoletích do značné míry přímým důsledkem snahy řeckých filozofů porozumět podstatě světa. Historie psychologie je především vyprávěním o nekončícím úsilí zodpovědět otázky, jež staří Řekové poprvé vyslovili v souvislosti s lidským vědomím.

Je záhada, proč řečtí filozofové začali tak náhle vytvářet teorie o duševních procesech člověka v psychologických nebo alespoň kvazipsychologických termínech.

Letopočty v této kapitole, pokud není psáno jinak, označují dobu před naším letopočtem.

Asi 150 řeckých městských států u Středozemního moře sice stavělo vznešené chrámy, nádherné sochy, fontány a na jejich tržištích vládl čilý ruch, ale životní podmínky v nich byly v mnoha ohledech primitivní a nedalo by se očekávat, že budou příznivě přispívat ke křehkému psychologickému výzkumu.

Jen málo lidí umělo číst a psát; ti, kteří uměli, museli pracně rýt do voskových destiček nebo, když měl být záznam trvalý, psát na proužky papyru nebo pergamenu dlouhé sedm až deset metrů, ovinuté kolem tyče. Knihy — ve skutečnosti ručně opisované svitkové rukopisy — byly drahé, nepočtené a špatně se s nimi manipulovalo.

Řekové neznali časomíru v dnešním slova smyslu a měli jen hrubý pojem o čase. Sluneční hodiny nabízely jen přibližné časové údaje, nebyly přenosné a nedaly se použít za oblačného počasí; vodní hodiny, které vymezovaly dobu řečnického výstupu na veřejných prostranstvích, byly jenom nádoby naplněné vodou, jež se otvorem asi za šest minut vyprázdnily.

Osvětlení též nebylo valné, zabezpečovaly je mihotající petrolejové lampy. Několik boháčů vlastnilo koupelny s tekoucí vodou, ale většina obyvatel neměla možnost mýt se vodou; Řekové se převážně čistili olejem, který potom stírali hůlkou ve tvaru půlměsíce. (Naštěstí asi 300 dní v roce bylo slunečno a Athéňané většinu času pobývali venku.) Málomnohé ulice byly dlážděné, většinou se jednalo o špinavé cesty, které za suchého počasí prášily a za deště byly plné bláta. Dopravu zabezpečovaly nákladní muly nebo nevypérované těžkopádné vozy tažené koňmi. Zprávy se předávaly pomocí signálních ohňů, poštovních holubů, ale nejčastěji je přenášeli běžci.

Athény, slavné centrum řecké kultury, se nemohly samy uživit; půda okolních nížin nepřinášela velkou úrodu, hory a vrchoviny byly kamenité a neúrodné. Většinu potravin Athéňané získávali zámořským obchodem a dobovačnými válkami. (Athény vytvořily řadu kolonií, v některých obdobích ovládly celou egejskou oblast a od ostatních městských států vybíraly daně.) Ale i když měli Athéňané lodě opatřené plachtami, uměli využít jen příznivého větru v zádech; aby mohli plout v bočním větru, protivětru či za bezvětří, nutili otroky, aby se hodiny a hodiny namáhali u vesel a poháněli plavidlo rychlostí nanejvýš dvanáct kilometrů za hodinu. Armády, které se takto přepravovaly ke vzdáleným břehům, aby hájily athénské zájmy, bojovaly do značné míry jako primitivní předkové Řeků — meči, oštěpy, luky a šípy.

Otroci také zabezpečovali většinu hybné síly v řeckých dílnách a stříbrných dolech; lidské svaly, ve srovnání s moderními stroji slabé, byly kromě zvířat a závaží jediným zdrojem kinetické energie. Otrokářství prakticky představovalo ekonomický základ řeckých městských států; muži, ženy a děti zajatí v cizích zemích řeckým vojskem tvořili v mnoha městech většinu obyvatelstva. Dokonce i v demokratických Athénách a v okolních městech sdružených v Atice bylo z 315 tisíc obyvatel přinejmenším 115 tisíc otroků. Z 200 tisíc svobodných Athéňanů pouze 43 tisíc mužů, jejichž oba rodiče byli Athéňané, požívalo všech občanských práv včetně volebního.

Celkem vzato, nebyl to životní styl, u něhož by se čekalo, že umožní rozkvet přemýšlivé a zkoumavé filozofie a její subdisciplíny psychologie.

Co tedy bylo zdrojem překvapivých intelektuálních schopností v Řecku, a zvláště v Athénách? Někdo napůl žertem tvrdí, že podnebí; Cicero řekl, že k pronikavosti atické inteligence přispívá čisté athénské ovzduší. Jistí současní analytici přišli s hypotézou, že jak Athéňané většinu času pobývali mimo dům a stále hovořili jeden s druhým, podněcovali neustálé bádání a přemýšlení. Jiní se domnívají, že díky obchodu a dobovačným válkám se Athéňané a ostatní Řekové dostávali do kontaktu s mnoha dalšími kulturami, což v nich vzbuzovalo zájem o původ rozdílů mezi národy. Třetím názorem je, že směs kulturních vlivů v řeckých městských státech dodala řecké kultuře určitou hybridní vitalitu.

Žádné z uvedených vysvětlení není příliš uspokojivé, leda když všechna dohromady spojíme ještě s jedním. Athény dosáhly vrcholu svého rozkvětu ve „zlatém věku“ (480—399), poté, co se svými spojenci porazily Peršany. Vítězství, bohatství a potřeba znovuvybudovat chrámy na Akropoli, které spálil perský vůdce Xerxes, spolu s výše zmíněnými příznivými vlivy zřejmě vyprodukovaly významnou kulturu a explozi kreativity.

Předchůdci

Rada řeckých filozofů 6. a počátku 5. století začala vedle mnoha dalších úvah nabízet přirozené vysvětlení duševních procesů; tyto hypotézy a jejich odvozeniny jsou dodnes základem západní psychologie.

Jací to byli lidé? Co je přimělo nebo jim přinejmenším umožnilo přemýšlet o lidském poznání tímto radikálně novým způsobem? Známe jejich jména — Thales, Alkmaion, Empedokles, Anaxagoras, Hippokrates, Demokritos a další —, ale o mnohých z nich více nevíme; o jiných existují převážně jen legendy a pověsti. Dočítáme se, že Thales z Miletu (624-546), první z filozofů, byl roztržitým snilkem, který se při studování noční oblohy tak zahloubal do úžasných myšlenek, že neslavně spadl do kanálu. Také se dozvídáme, že ho příliš nezajímaly peníze; teprve když už ho omrzelo, aby se mu neustále vysmívali pro jeho chudobu, jedné zimy využil svých astrologických schopností a zjistil, že přijde mimořádná úroda oliv. Levně si pronajal lisy na olej v celém okolí, a když pak nastala sklizeň, účtoval za ně vysokou cenu.

Klevetiví kronikáři vyprávějí, že Empedokles (500?—430) z Akragantu na jižní Sicílii měl tak rozsáhlé vědecké znalosti, že mohl vládnout větrům a jednou oživil ženu, která již byla měsíc po smrti. Protože sám sebe považoval za boha, rozhodl se nakonec, že život ukončí skokem do Etny; chtěl sejít ze světa, aniž by zanechal lidskou stopu. Jeden veršotepec později zavtipkoval: „Velký Empedokles, ta vroucí duše / skočil do Etny a uvařil se celý.“ Ale Etna vyvrhla na okraj kráteru jeho bronzem zdobené střevice, a tak ho prohlásili za smrtelného.

Podobné detaily nám stěží pomohou blíže pochopit tyto psychofilozofy, pokud je tak můžeme nazývat. Rovněž nám nepodávají žádnou zprávu — aspoň žádná není

známa —, jak a proč je zaujalo fungování lidské mysli. Můžeme jenom předpokládat, že za úsvitu filozofie, když přemýšliví jedinci začali klást zpytavé otázky týkající se podstaty světa a lidstva, bylo přirozené, že je také zajímalo, jak vznikají jejich myšlenky o těchto věcech a odkud jejich ideje pocházejí.

Jeden či dva z nich prováděli opravdový výzkum, který se týkal fyziologického vybavení nezbytného pro psychologické procesy. Alkmaion (cca 520), lékař z Krotonu v jižní Itálii, pitval živočichy (pitva lidského těla byla tabu) a objevil zrakový nerv, spojující oko s mozkiem. Většinou však nešlo o zainteresované badatele ani experimentátory, nýbrž o osobnosti, které měly dostatek volného času a které se od pozorování všedních a evidentních jevů snažily dospět k poznání podstaty světa a lidské duše.

Psychofilozofové nejčastěji rozvíjeli své úvahy, když se procházeli nebo vysedávali se svými žáky na městských tržištích nebo na nádvořích akademií a nekonečně diskutovali o otázkách, které je fascinovaly. A tak jako Thales hleděl na hvězdy, zřejmě i oni trávili dlouhý čas o samotě v hlubokých meditacích. Ale z plodů jejich práce se mnoho nedochovalo; skoro všechny opisy jejich děl se ztratily nebo byly zničeny. Většina jejich myšlenek, které známe, pochází z krátkých citací v dílech pozdějších autorů. Nicméně i tyto pozůstatky napovídají, že se zabývali řadou významných otázek — na něž předkládali zčásti moudré a zčásti bizarní odpovědi -, které od těch dob zajímají psychology.

Z nemnoha nejasných a mnohoznačných narážek pozdějších autorů, kteří se zabývali myšlenkami filozofů, se můžeme dohadovat, že v souvislosti s *nous* (které různě ztotožňovali s duší, myslí či obojím) si tito myslitelé mimo jiné kladli otázky, jaká je jeho podstata (z čeho je utvořeno), jakou spojitost může mít tato zřejmě nepostižitelná entita s tělem a jak je může ovlivňovat.

O těchto věcech přemítal Thales, i když jediným dochovaným záznamem jeho myšlenek je jediná věta v Aristotelově díle *De anima* (O duši): „Soudě z anekdot, jež se o něm [Thaletovi] vyprávějí, duši chápal jako příčinu pohybu — pokud opravdu prohlásil, jak se traduje, že magnet má duši, protože přitahuje kov.“² Přestože je tu tak málo řečeno, je zřejmé, že Thales považoval duši (nebo mysl) za zdroj lidského chování a způsob, jak se projevuje, za určitou fyzikální sílu v ní skrytou, jeho názor se tedy radikálně odlišoval od rané řecké představy, že lidské chování je řízeno nadpřirozenými silami.

V průběhu století někteří filozofové a lékař Alkmaion dospívali k závěru, že sídlem *nous* a místem, kde se odehrává myšlení, není srdce či jiné orgány, jak se věřilo dříve, nýbrž mozek. Někteří soudili, že *nous* je jakýsi duch, jiní zase, že jde o samu látku, z níž je složen mozek, ale každopádně neřekli nic o tom, jak se odehrává zapamatování, myšlení a další duševní procesy. Jejich zájem přitahovala elementárnější otázka, odkud — když ne od bohů — mysl získává základní myšlenkový materiál.

Alkmaion

Jejich obecná odpověď zněla: ze smyslového zážitku. Alkmaion jako první konstatoval, že smyslové orgány vysílají vjemy do mozku, kde se prostřednictvím myšlené interpretují a odvozují se z nich ideje. Zajímalo ho, stejně jako jiné badatele, jak se vjemy dostávají ze smyslových orgánů do mozku. Netušil nic o nervových impulzech, přestože objevil zrakový nerv, a protože na abstraktním metafyzickém základě soudil, že životně nezbytnou součástí mysli je vzduch, dospěl k závěru, že vjemy musejí putovat od smyslových orgánů k mozku vzdušnými kanálky: bez ohledu na to, že žádné nikdy neviděl a že žádné takové neexistují, rozum mu napovídal, že opravdu jsou. (Pozdější řečtí anatomové hovořili o *pneumatu*, vzduchu, o němž se domnívali, že je obsažen v nervech a v mozku jako „životní energie“, a tato představa o nervovém systému v té či oné podobě převládala až do 18. století.) Ačkoli byla Alkmaionova hypotéza naprosto nesprávná, jeho důraz na vnímání jako zdroj vědomí znamenal počátek epistemologie — nauky, jak si osvojujeme znalosti — a stal se základem diskuse, jež pokračuje dodnes.

Protagoras

Poutníci šířili Alkmaionovy myšlenky do vzdálených řeckých měst; filozofové na mnoha místech brzy přicházeli s vlastním výkladem, jak probíhá vnímání, a mnozí z nich prohlašovali, že je základem veškerého vědění. Jiní si však uvědomovali složité souvislosti tohoto hlediska. Protagoras (485—411), nejznámější ze sofistů (tento název tehdy neoznačoval klamavé argumentátory, nýbrž „učitele moudrosti“), znepokojil své současníky a žáky poukázáním, že pokud je vnímání jediným zdrojem znalostí, nemůže existovat absolutní pravda. Svě známé rčení „Člověk je mírou všech věcí“ vysvětloval takto: Každá věc je taková, jak se jeví mně, a pokud se tobě zdá jiná, je taková, jak se zdá tobě. Každý vjem je pravdivý — pro každého vnímatele. Filozofové byli ochotni o tomto problému diskutovat, ale politikové jej považovali za podvrtný. Když Protagoras při návštěvě Athén svou teorii netaktně aplikoval na náboženství a řekl, že o bozích nemůže vědět, zda existují, nebo ne, pobouřené shromáždění ho vyhnalo a spálilo jeho spisy. Protagoras uprchl a zahynul na moři při plavbě na Sicílii.

Demokritos

Jiní v této linii zkoumání pokračovali, hledali vysvětlení, jak probíhá vnímání, a nadále tvrdili, že všechny skutečnosti, jejichž znalosti jsou založeny na vjemech, jsou relativní a subjektivní. Z těchto hloubavých osobností nejvíce vynikal Demokritos (460-362) z thráckých Abdér, nejučenější muž té doby. Protože se ve velké míře bavil pošetilostmi lidstva, byl znám jako „smějící se filozof“. Jeho základní učení, jímž se proslavil, však není odvozeno z jeho psychologických úvah, nýbrž

z jeho neobyčejného předpokladu, že veškerá hmota se skládá z neviditelných částic (atomů) různých tvarů spojených rozličnými kombinacemi. K tomuto závěru dospěl bez experimentálního důkazu, pouhou dedukcí. Na rozdíl od Alkmaionových vzduchových kanálek se tato teorie nakonec absolutně potvrdila.

Demokritos z ní vycházel i při výkladu vnímání: Každý předmět vysílá nebo odráží na atomy vzduchu svůj obraz, který vzduchem putuje, dosáhne očí příjemce a tam na sebe vzájemně působí atomy předmětu a vnímatele. Produkt této interakce přechází do mysli a reaguje zase s tamními atomy.³ Takto předjímal, byť převážně s chybnými detaily, dnešní teorii vidění, která říká, že světelné fotony, vyzařované z předmětů, putují k oku, vstupují do něj, stimulují zakončení zrakových nervů, které vyšlou podněty do mozku, a ty pak působí na mozkové neurony.

Veškeré poznání je podle Demokrita výsledkem vzájemného působení přenášených obrazů a mysli. Stejně jako Protagoras dospěl k závěru, že tím pádem nemůžeme zjistit, zda naše vjemy správně odrážejí vnější svět nebo zda vnímání někoho jiného je totožné s naším. Jak napsal: „Nic nevíme jistě, známe jen změny, které v našem těle produkují síly, jež na ně zvenčí působí.“⁴ Tento problém souží filozofy a psychology od starověkých dob až do současnosti, mnohé nutí vypracovávat spletité teorie ve snaze uniknout ze solipsistické pasti a potvrdit, že lze s úspěchem zjistit skutečnou pravdu o okolním světě.

Hippokrates

Když první filozofové-psychologové zjistili, že myšlení se odehrává v mozku, bylo zcela pochopitelné, že je také udivovalo, proč je naše myšlení někdy jasné a jindy zmatené a proč je většina z nás duševně zdravá, ale jiní jsou duševně nemocní.

Na rozdíl od svých předchůdců, kteří věřili, že mentální dysfunkce je dílem bohů nebo démonů, hledali přirozené vysvětlení. S největším uznáním bylo přijímáno učení Hippokrata (460—347), „otce medicíny“. Narodil se na řeckém ostrově Kos u pobřeží, které dnes patří Turecku, jako syn lékaře. Zde se učil i praktikoval, ošetřoval mnoho nemocných a cestovatelů, kteří přicházeli na ostrov za horkými prameny, a dosáhl takového věhlasu, že ho vyhledávali vládci z dalekých zemí. Roku 430 pro něho poslali z Athén, když město pustošil mor; když zjistil, že kováři jsou proti chorobě zřejmě imunní, nařídil, aby na všech náměstích rozdělali ohně, a jak legenda vypráví, dostal nemoc pod kontrolu. Jenom malé množství z více než sedmdesáti traktátů nesoucích jeho jméno skutečně napsal on, ale i díla jeho následovníků obsahují jeho myšlenky, jež jsou směsí užitečného a absurdního. Kladl například větší důraz na dietu a tělesné cvičení než na podávání léků, u mnoha nemocí však půst zdůvodňoval tím, že čím více živíme nezdravé tělo, tím větší újmu mu způsobujeme.

Jeho největším přínosem je, že medicínu oddělil od náboženství a pověr. Hájil názor, že všechny choroby mají spíše přirozené příčiny, než aby je sesílali bohové.

V tomto duchu učil, že většina tělesných a duševních onemocnění má biochemický základ (ačkoli termínu „biochemický“ by nerozuměl).

Svůj výklad zdraví a nemoci založil na tehdy již rozšířené teorii hmoty. Filozofové soudili, že „pralátkou“ světa je voda, oheň, vzduch atd., ale Empedokles zkonstruoval racionálně přesvědčivější teorii, která ovládla řecké i pozdější myšlení. Všechny věci, hlásal, se skládají ze čtyř „elementů“ — země, vzduchu, ohně a vody —, pohromadě je udržuje v různých proporcích síla zvaná „láska“, nebo jsou odpuzovány jejím protikladem, „svárem“.⁵ Ačkoli byla tato specifikace naprosto mylná, vědci o mnoho století později zjišťovali, že jeho základní koncepce — že veškerá hmota se skládá z elementárních substancí nebo z jejich kombinací — byla zcela správná.

Hippokrates si vypůjčil Empedoklovu teorii čtyř prvků a aplikoval ji na lidské tělo. Dobré zdraví, poukazoval, je výsledkem správné rovnováhy čtyř tělesných tekutin, „humorů“, které odpovídají čtyřem elementům — krev odpovídá ohni, flegma (hlen) vodě, černá žluč zemi a žlutá žluč vzduchu. V následujících dvou tisíciletích lékaři mnohé nemoci přisuzovali humorální nerovnováze a snažili se léčit odváděním nadměrného množství tekutin (pouštěním žilou), nebo podpůrnými léky dodávat takovou, jaké se nedostávalo. Škody na zdraví, které po staletí způsobovali, zejména pouštěním žilou, se nedají vyčíslit.

Stejnou teorii Hippokrates použil i k vysvětlení duševního zdraví a nemoci. Jestliže jsou všechny čtyři humory v náležité rovnováze, vědomí a myšlení funguje dobře, ale jestliže je jednoho humoru nadbytek nebo nedostatek, následuje ta či ona duševní choroba. Jak napsal:

Lidé by měli znát, že z mozku, a pouze z něho, pocházejí naše radosti, potěšení, veselí a vtipnost stejně jako náš smutek, utrpení, žal a pláč... To, čím trpíme, pramení v mozku, když není příliš zdravý, nýbrž se abnormálně zahřeje, zchladne, zvlhne či proschne... Šílenství má zdroj v jeho vlhkosti. Když je mozek abnormálně vlhký, nevyhnutelně se pohybuje, a když se pohybuje, zrak ani sluch není klidný, nýbrž vidíme nebo slyšíme tu jednu, tu druhou věc a jazyk pokaždé hovoří ve shodě s viděnými a slyšenými věcmi. Ale když se mozek zklidní, člověk se chová rozumně. Poškození mozku nezpůsobuje jen flegma, ale také žluč. Můžeme tedy rozeznávat: Kdo je duševně nemocný vlivem flegmatu, je klidný a nikdy nekřičí ani nedělá výtržnosti; kdo se pomátl vlivem žluči, je hlučný, páchá zlo a je rozčilený... Pacient trpí bezdůvodným strachem a úzkostí, když se mozek ochladí a je nezvykle stažený; tyto účinky způsobuje flegma, a jsou to tytéž efekty, které způsobují ztrátu paměti.⁶

Hippokratovi následovníci později jeho humorální teorii rozšířili na vysvětlení rozdílů v temperamentu. Galenos ve 2. století před Kr. definoval, že flegmatik trpí nadbytkem hlenu, choleric přemírou žluté žluči, melancholik nadměrným množstvím černé žluči a sangvinik přebytkem krve. Tato nauka v západní psychologii pře-

žívala do 18. století a zůstává vžitá v naší řeči — na rozdíl od současné psychologie my sami stále říkáme, že je někdo „flegmatický“, „žlučovitý“ atd.

Ačkoli nám humorální teorie osobnosti a duševních chorob dnes připadá zpátečnická, asi jako víra, že Země je středem vesmíru, její předpoklad — že osobnostní rysy a duševní zdraví či nemoc mají biologický základ nebo alespoň obsažené biologické komponenty — se v moderní době nad veškeré pochybnosti potvrdil. Nejnovější studie neurofyzičtů a vědců zabývajících se mozkiem prokázaly, že látky, které produkují mozkové buňky, umožňují průběh myšlenkových procesů a cizorodé látky, jako jsou drogy a toxiny, tyto procesy deformují nebo je znemožňují. Hippokrates přece jen nebyl daleko od pravdy.

Úvahám Hippokrata a před Sokratovských psychofilozofů se lze jenom obdivovat. Téměř bez laboratorních pomůcek, metodologie nebo empirických důkazů — prostě bez ničeho, jen s otevřenou hlavou a silnou zvědavostí — zjistili a formulovali řadu významných problémů a vytvořili některé teorie, jež od těch dob až do naší současnosti zaujímají v psychologii ústřední místo.

Sokrates — „porodní bába“ myšlenek

Nyní se dostáváme k osobnosti, kterou na rozdíl od nejasných siluet, které jsme zatím potkali, známe jako reálného a temperamentního člověka, jehož zjev, osobní zvyky a myšlenky jsou důkladně dokumentovány: je jím Sokrates (469—399), vůdčí filozof své doby a zastánce teorie poznání, která je přímo protichůdná teorii založené na vnímání. Jako o člověku o něm víme mnoho, protože dva z jeho žáků — Platon a voják-historik Xenofon — o něm sepsali podrobné vzpomínky. Naneštěstí sám Sokrates nenapsal nic a jeho učení se k nám dostává hlavně prostřednictvím Platonových dialogů, kde mnohé jeho výroky mohou být Platonovými myšlenkami, z dramatických důvodů vloženými do úst Sokratovi. Nicméně Sokratovo přispění k vývoji psychologie je nesporné.

Žil v první polovině éry největšího rozkvětu Athén (v období mezi porážkou Peršanů u Salaminy roku 480 do Alexandrovy smrti roku 323), kdy se filozofie a umění rozvinuly jako nikdy předtím. Byl synem sochaře a porodní ošetřovatelky a v mládí ho fascinovalo, co se dozvěděl o filozofii od Protagora, Zenona z Eleje a dalších. Brzy se pro ni rozhodl jako pro své životní poslání, ale na rozdíl od sofistů za své vyučování nepřijímal žádný poplatek; hovořil s každým, kdo s ním chtěl o různých problémech diskutovat. Příležitostně pracoval jako kameník a sochař, ale před penězi, za něž se dá něco kupovat, dával přednost luxusu myšlení a učené rozpravy. Spokojen s chudobou nosil celý rok jedno potrhané roucho a chodil bos; jednou při pohledu na tržiště s radostí zvolal: „Tady je věcí, které vůbec nepotřebuji!“

Ne že by byl asketou; měl rád veselou společnost, někdy zašel na hostinu pořádanou boháčem a svobodně se přiznával k pocitu vnitřního „ohně“, díky němuž se vnitřně cítil mladým. Neobyčejně bezprostřední, s velkým břichem, lysou hlavou, velkým tupým nosem a úzkými rty vypadal jako satyr, jak mu říkal jeho přítel Alkibiades. Ale na rozdíl od satyra byl vzorem umírněnosti a sebeovládání; málokdy pil víno, zůstal věčný, i když umíral, a choval se zdrženlivě, i když byl zamilován. Alkibiades, který vynikal krásou a volnými mravy, jedné noci vklouzl Sokratovi do postele, aby ho svedl, a pak žasl, že s ním Sokrates jednal jako otec se synem. „Myslel jsem, že upadnu v nemilost,“ řekl později, jak uvádí Platon v *Symposiu* (Hostině). „Přesto jsem obdivoval způsob, jak vystupoval, jeho ukázněnost a odvalu.“

Sokrates se udržoval v dobré fyzické kondici; statečně bojoval v peloponéské válce a ostatní vojáky ohromoval svou schopností vzdorovat zimě a hladu. Po mnoha letech, ve kterých se věnoval svým žákům, byl stíhán a odsouzen za své učení, o němž athénští demokraté tvrdili, že kazí mládež. Skutečným problémem bylo, že Sokrates demokracii pohrdal a k jeho stoupencům náleželo mnoho aristokratů, tedy jejich politických nepřátel. Rozsudek přijal vyrovnaně, odmítl příležitost k útěku a dal přednost důstojné smrti.

Ačkoli ho delfská věštírna prohlásila nejmoudřejším mužem na světě, Sokrates se tomu označení bránil; jak bylo pro něho typické, prohlašoval, že nic nezná, a už tím byl moudřejší než ostatní. Tvrdil, že je „porodní bábou myšlení“, že jenom pomáhá ostatním přivést na svět jejich myšlenky. To byla ovšem jenom póza; ve skutečnosti zastával o určitých filozofických záležitostech řadu vyhraněných názorů. Ale na rozdíl od mnoha svých současníků se nezajímal o kosmologii, fyziku nebo vnímání; jak uvádí v Platonově *Apologii* (Obraně Sokratově): „Nemám nic společného s fyzikálními spekulacemi.“ Zabýval se spíše etikou. Jeho cílem bylo pomoci ostatním vést počestný život, kterého, jak říkal, lze dosáhnout věděním, protože žádný člověk nelepší vědomě.

Aby Sokrates svým žákům zprostředkoval znalosti, neopíral se jen o přednášky, ale i o zcela zvláštní výchovnou metodu. Kládl studentům otázky, které je očividně krok za krokem vedly k tomu, aby sami pro sebe objevili pravdu. Tuto techniku, známou jako dialektická, poprvé používal Zenon a u něho ji pravděpodobně poznal; Sokrates ji však rozvinul a získal jí oblibu. Tím zároveň uvedl do širokého povědomí teorii poznání, která se stala hlavní alternativou teorie založené na vnímání.

Podle ní je naše vědění vzpomínkou; neučíme se ze zkušenosti, ale logickým myšlením, jež nás vede k tomu, abychom objevili znalost, kterou už máme v sobě (latinský výraz pro výchovu „*educatio*“ doslova znamená „vyvádět“). Někdy Sokrates požaduje definici a pak dostává svého partnera do rozporů, dokud definice nedostane novou podobu. Někdy požaduje nebo nabízí příklady, které jeho partner nakonec zevšeobecní. Jindy ho vede krok za krokem k závěru, který popírá to, co partner zastával dříve, nebo k závěru, o němž nevěděl, že je skryt v jeho mínění.

Jako ideální příklad tohoto procesu Sokrates uvádí geometrii. Začíná se samozřejmými axiomy a v tom, co už známe, nacházíme dedukcí a hypotézou další skutečnosti. V dialogu *Menón* se ptá malého otoka na geometrické problémy a chlapcovy odpovědi podle předpokladu ukazují, že musel po celou dobu znát úsudky, k nimž ho Sokrates vede; nebyl si vědom, že je zná, dokud si je nevybavil dialektickou úvahou. V mnoha dalších dialozích, aniž by uváděl argumenty nebo nabízel odpověď, se Sokrates podobně tázal přítele nebo žáka a vedl je, překážku za překážkou, k objevu nějakého faktu etického, politického nebo epistemologického — v každém případě k vědomosti, kterou podle předpokladu měli, ale neuvědomovali si ji.

My, kteří žijeme v éře empirické vědy, víme, že Sokratova dialektika, přestože může odhalit omyly nebo rozpory v náboženském systému nebo vést k novým úsudkům v takových formálních systémech, jako je matematika, nemůže objevovat nová fakta. Dokud Anton van Leeuwenhoek (1632—1723 po Kr.) poprvé nespátl pod mikroskopem červené krvinky a bakterie, žádný sokratovský učitel by nemohl přimět své žáky nebo sám sebe, aby si „vybavili“, že něco takového existuje; dokud astronomové nezjistili důkaz „červeného posuvu“ ve vzdálených galaxiích, žádný filozof by nemohl logickým zkoumáním objevit, že už věděl o rozpínání vesmíru měřitelnou rychlostí.

Nicméně Sokratovo učení nesmírně ovlivnilo vývoj psychologie. Jeho názor, že znalosti v nás existují a potřebují jen, abychom je znovuobjevili správnou dedukcí, se stal součástí psychologických teorií tak rozdílných osobností, jako je Platon, svatý Tomáš Akvinský, Kant, a dokonce v jistém smyslu i ti současní psychologové, kteří prosazují, že osobnost a její projevy jsou převážně dány genetikou, lingvisté, kteří říkají, že naše mysl je vybavena jazykovými strukturami, a parapsychologové, kteří se domnívají, že každý z nás už žil v minulosti a je možné ho do předchozího života „navrátit“.

Představa, že jsme žili již dříve, souvisí s dalším Sokratovým vlivem na psychologii. Byl toho názoru, že existence vnitřního vědění, odkrývaného dialektickou metodou vyučování, dokazuje, že máme nesmrtelnou duši, entitu, která existuje nezávisle na mozku a těle. Neurčité mytické představy o duši, jež se dlouho tradovaly v Řecku a v příbuzných kulturách, tímto získaly nový význam a zvláštnost. Duše je mysl, ale je oddělitelná od těla; mysl po smrti nepřestává existovat.

Na tomto základě byl postaven platónský a později křesťanský dualismus: rozdělení světa na ducha a hmotu, podstatu a jev, ideje a předměty, rozum a smyslové vnímání, první ze zmíněných polarit se považovala nejen za skutečnější, ale i morálně nadřazenější. Ačkoli se toto rozlišování může zdát hlavně filozofické a náboženské, šířilo se celá staletí a ovlivňovalo lidstvo, snažící se porozumět sobě samému.

Idealista Platon

Jmenoval se Aristokles, ale svět ho zná jako Platona - což v řečtině znamená „široký“ — přezdívku získal jako mladý zápasník pro šíři svých ramen. Narodil se v Athénách roku 427 jako syn zámožných aristokratů, v mládí byl vynikajícím studentem, svou pohledností okouzloval ženy i muže a chtěl se stát básníkem. Ve dvaceti, když se chystal nabídnout do soutěže své básnické drama, uslyšel jednou na veřejnosti řečnit Sokrata. Nato spálil své básně a stal se žákem filozofie. Možná že bývalého zápasníka upoutala Sokratova dialektika, svou povahou podobná sportovnímu klání, možná že pronikavost Sokratových myšlenek nadchla náruživého studenta, možná že v této éře politických převratů a proradností, válek a porážek, revolucí a hrůzovlády na potomka starobylého uspořádání společnosti příznivě zapůsobila poklidnost a vyrovnanost Sokratovy filozofie.

Platon se učil u Sokrata osm let. Byl pilným žákem a choval se tak trochu jako suchar; jeden starověký autor uvedl, že Platona nikdo neviděl se nahlas zasmát. Existuje několik fragmentů milostné poezie, jež jsou mu připisovány, některé jsou věnovány mužům, jiné ženám, ve všech případech je však jejich hodnověrnost nejistá, nedochovaly se téměř žádné historicky o jeho milostném životě ani důkaz, že by se někdy oženil. Nicméně přesto je z mnoha podrobností jeho dialogů zřejmé, že byl aktivním účastníkem společenského života v Athénách a vášnivým pozorovatelem lidského chování a společenských poměrů.

Roku 404 ho jedna oligarchická politická frakce, k níž náleželi i jeho aristokratičtí příbuzní, podnítila, aby pod její záštitou vstoupil do veřejného života. Mladý Platon se moudře držel zpátky, vyčkával, jak se politika tohoto uskupení projeví, a odradilo ho násilí a teror, které užívala jako mocenských nástrojů. Když se však vlády znovu chopily demokratické síly, ještě rozhodněji odmítl soudní proces a odsouzení svého uctívaného učitele, kterého v *Apologii* nazval „nejmoudřejším, nejspravedlivějším a nejlepším z lidí, které jsem kdy poznal“. Po Sokratově smrti roku 399 Platon uprchl z Athén, cestoval po Středomoří, setkával se s dalšími filozofy, studoval jejich díla, vrátil se do rodného města, aby za ně bojoval, a pak znovu odešel, aby dále cestoval a studoval.

Ve čtyřiceti letech, v rozhovoru s Dionýsiem, despotou ze Syrakus, odvážně odsoudil diktátorství. Podrážděný Dionýsios odsekl: „To jsou slova senilního starce,“ na což Platon odpověděl: „Tvůj jazyk je tyranský.“ Dionýsios ho nařídil zatknout a prodat do otroctví, což by znamenalo konec Platonova filozofování. Ale jeho bohatý obdivovatel Anniceris ho vykoupil a Platon se vrátil do Athén. Jeho přátelé vybrali tři tisíce drachem, aby Annicerovi uhradili vydání, ale on peníze odmítl. Shromážděný obnos tedy použili ke koupi statku za městem, kde Platon roku 387 založil svou Akademii. Tato škola vyšší učenosti byla po devět století centrem řecké vzdělanosti, až roku 529 po Kr. ji císař Justinián, horlivý křesťan, v nejvyšším zájmu pravé víry zrušil.

O Platonově činnosti v Akademii, kterou vedl jedenačtyřicet let až do své smrti roku 327 ve věku osmdesáti nebo jedenaosmdesáti let, neznáme téměř žádné podrobnosti. Soudí se však, že při výuce kombinoval přednášky a sokratovskou dialektiku, kterou obvykle praktikoval, když se svými žáky neustále přecházel sem a tam po zahradě. (Jeden druhořadý dramatik se tomuto zvyku vysmál replikou ve své hře: „Jsem s rozumem v koncích, chodím sem a tam jako Platon, a nic chytrého mě ještě nenapadlo, jen jsem si unavil nohy.“⁷⁾

Asi pětaticet Platonových dialogů — skutečný počet je nejistý, protože přinejmenším půl tuctu z nich je neautentických — nebylo zamýšleno pro potřebu žáků; byly to popularizované, polodramatizované verze jeho myšlenek, věnované širšímu publiku. Zabývají se metafyzickými, morálními a politickými záležitostmi a tu a tam i jistými aspekty psychologie. Filozofii ovlivnil nesmírně a psychologii, i když nebyla jeho hlavním zaměřením, daleko více než kdokoli z jeho předchůdců. Kromě Aristotela do ní v následujících dvou tisících let už nikdo tak významně nezasáhl.

Přes veškerou úctu, již se Platon obecně těší, je však jeho vliv na vývoj psychologie z vědeckého hlediska spíš škodlivý než příznivý. Jeho nejnegativnější stránkou byl odpor k teorii, že vnímání je zdrojem poznání; domníval se, že informace získané prostřednictvím smyslů jsou klamné a nespolehlivé, hájil názor, že skutečné vědomosti se skládají pouze z pojmů a abstrakcí, k nimž se dospěje dedukcí. V *Theaitétovi* teorii poznání odvozenou z vnímání zesměšňuje: Je-li každý člověk mírou všech věcí, proč nejsou stejnou měrou uznávaná i měřítka vepřů a paviánů, kteří také vnímají? Jestliže je vnímání světa u každého člověka reálné, pak se každý může rovnat moudrostí bohům, nicméně není moudřejší než hlupák. A tak dále.

Podíváme-li se na věc vážněji, Platon zprostředkovává Sokratovo upozornění, že i kdybychom souhlasili s tím, že soudnost jednoho člověka je stejně skutečná jako u druhého, úsudek moudrého muže má zřejmě větší závažnost než u nevědomého. Například lékařova prognóza nemoci bude pravděpodobně správnější než pacientova; moudrý člověk je tedy přece jenom lepší mírou věcí než hlupák.

Ale jak se stát moudrým? Dotykem si uvědomujeme tvrdé a měkké, ale není to smyslový orgán, který je klasifikuje jako protiklady, říká Platon, je to rozum, který provádí tento soud. Zrakem můžeme zjistit, že dva předměty jsou přibližně stejně velké, ale nikdy nemůžeme vidět nebo zažít absolutní stejnost; takové abstraktní hodnoty lze vnímat pouze jinými prostředky. Skutečné vědomosti — tzn. znalosti pojmů, jako je absolutní rovnost, podobnost a různost, existence a neexistence, čestnost a nečestnost, dobrota a špatnost — získáváme úvahou a rozumem, ne smyslovými dojmy.

Zde byl Platon na stopě důležité psychologické funkci, procesu, jímž mysl z konkrétního pozorování odvozuje obecné principy, kategorie a abstrakce. Ale jeho zaujatost proti smyslovým informacím ho dovedla k tomu, že u tohoto procesu podává naprosto neprokazatelné metafyzické vysvětlení. Stejně jako jeho učitel tvrdil, že

znalost pojmů k nám přichází cestou vybavení v mysli, že tyto vědomosti máme vrozené a objevujeme je racionálním myšlením.⁸

Sel však ještě dál než Sokrates a prohlašoval, že tyto pojmy jsou „reálnější“ než objekty našeho vnímání. „Idea“ židle — její abstraktní pojem — je trvalejší než ta či ona hmotná židle. Reálná židle zchátrá a rozpadne se, ta abstraktní ne. Každý krásný jedinec nakonec zestárne, pokryje se vráskami a zemře, přestane existovat, ale pojem krásy je věčný.⁹ Idea pravoúhlého trojúhelníku je dokonalá a nadčasová, kdežto trojúhelník vyrytý do vosku nebo nakreslený na pergamen je nedokonalý a jednou zmizí; nad vchodem do Akademie bylo možné číst nápis „Nevstupuj nikdo bez znalosti geometrie“.

Takové je jádro Platonovy „teorie idejí“ (neboli „forem“), metafyzické nauky, že skutečnost se skládá z idejí či forem, které jsou věčné a sídlí v duši prostupující univerzem — v Bohu — zatímco hmotné předměty jsou pomíjivé a iluzorní.¹⁰ Platon je tedy idealista, ne ve smyslu zastánce vyšších ideálů, nýbrž obhájce nadřazenosti idejí materiálním předmětům. Naše duše jsou spjaty s těmito věčnými idejemi, přinášíme si je s sebou na svět, když se narodíme. Když pozorujeme předměty v materiálním světě, rozeznáváme je a chápeme vztahy mezi nimi — že jsou větší, menší a podobně — tím, že si vybavujeme naše ideje, které nám v našich prožitcích slouží jako průvodci.

Nebo lépe řečeno, děláme to tak, pokud nás filozofie osvobodila od nevědomosti; jinak nás klamou naše smysly a žijeme v omylu jako vězni ve známé Platonově metaforické jeskyni. Představte si jeskyni, píše v *Políteii* (Ústavě), v níž jsou vězni tak omezeni, že uvnitř sedí čelem ke stěně a vidí pouze stíny, které na ni vrhá oheň hořící venku před vchodem; vidí stíny vlastní a dalších osob, kteří za nimi přenášejí nádoby, sochy a zvířata a další předměty. Vězni, kteří nevědí nic o tom, co je za nimi, považují stíny za skutečnost. Konečně jeden muž uprchne, uvidí skutečné objekty a pochopí, že byl oklamán. Podobnou úlohu má filozof, který zjistí, že materiální předměty jsou pouze stíny reality a že tuto realitu tvoří ideální myšlenkové formy." Jeho povinností je vejít do jeskyně a vyvést vězně do světla skutečnosti.

K vytvoření svého nadpozemského a metafyzického výkladu skutečného poznání byl Platon možná veden Sokratovou i vlastní logikou. Ale zřejmě též vojenské a politické zmatky jeho éry ho přiměly usilovat o něco věčného, neotřesitelného a absolutního, v co by bylo možné věřit. Jeho představa ideálního státu, vyjádřená v *Políteii*, si bezpochyby klade za cíl dosáhnout stability a trvalosti, jimž by napomáhal pevný třídní systém a totalitami vlada nepočtené elity vládců-filozofů.

Ať je tomu jakkoli, v Platonově epistemologii je všechno, co je fyzické povahy, konkrétní a smrtelné, považováno za iluzi a omyl, kdežto pouze to, co je pojmové, abstraktní a věčné, je skutečné a pravdivé. Jeho „teorie idejí“ značně rozšiřuje Sokratův dualismus, smysly označuje jako klamné, duchovní cestu pojímá jako jediný přístup k pravdě; jevové a hmotné záležitosti jako iluzorní a pomíjející, ideje jako reálné a věčné; tělo jako podléhající zkáze a rozkladu, duši jako nezničitelnou a čistou;

touhy a vášně jako zdroj trýzně a hříchu, asketický život filozofa jako cestu ke všemu kladnému. Tyto dichotomie nápadně připomínají hřímání prvních církevních otců, ale pocházejí od Platona:

Tělo nás naplňuje chťičem, smyslností, strachy a touhami všeho druhu... Jsme otroky v jeho službách. Chceme-li mít o všem pravou povědomost, musíme se z těla vymanit — na samotné věci musí nazírat sama duše; pak dosáhneme moudrosti, po níž toužíme, můžeme být čistí a mít s čistotou kontakt... A co jiného je očištění než oddělení duše od těla?¹²

Duše není pro Platona jen netělesnou a nesmrtelnou entitou, jak mnozí Rekové dlouho věřili, je také myslí. Ale nikdy nevysvětlil, jak se může myšlení odehrávat na netělesném základě. Myšlení totiž vyžaduje úsilí, a spotřebovává tedy energii. Odkud by se však ta energie vzala, aby umožnila duši myslet? Platon říká, že podstatou duše je pohyb a že duševní aktivity souvisejí s jejím vnitřním pohybem, ale mlčí o zdroji energie takového pohybu.

Nicméně byl inteligentní, měl rozsáhlé zkušenosti, některé jeho psychologické představy o duši jsou realistické a jsou téměř na úrovni naší současnosti. V některých dialogích ze středního a pozdního období — zejména v *Políteii*, ve *Faidrovi* a *Tímaiovi* — uvádí, že když duše obývá tělo, projevuje se na třech úrovních: jako myšlení neboli rozum, duch neboli vůle a choutky neboli touha. Ačkoli ve *Faidónovi* kritizoval tělesné chťiče, nyní říká, že pro rozum je stejně škodlivé, když potlačuje chutě nebo ducha, jako když cokoli z obojího převáží nad rozumem; k Bohu dospějeme, když jsou všechny tři stránky duše v rovnováze. Zde se rovněž uchyluje k podoběnství, aby svůj názor objasnil: ve *Faidrovi* přirovnává duši spřežení dvou koní, z nichž jeden je temperamentní, ale poslušný (duch), druhý je divoký a nezkrotný (chuť), jsou společně zapraženi a řídí je vozataj (rozum), který je s velkým úsilím nutí spolupracovat a táhnout společně. Platon k tomuto závěru dospěl, aniž by prováděl klinické studie či psychoanalýzu, nicméně v překvapující míře tu předjímá Freudovu analýzu osobnosti, kterou tvoří superego, ego a id.

Platon také tvrdil, aniž by to dokládal důkazy, že rozum sídlí v mozku, duch v hrudním koši a choutky v břišní dutině; spojují je mícha a mozek a city putují tělem krevními cévami. Tyto dohady jsou zčásti komické a zčásti představují jasnozřivou předzvěst pozdějších objevů. Když uvážíme, že Platon nebyl anatomem, můžeme jen obdivovat, že k těmto soudům dospěl.

V *Políteii* popisuje pozoruhodně moderními výrazy, k čemu dochází, když své choutky neovládáme:

Když dřímá síla rozumu, která krotí a ovládá, procitne v nás divoké zvíře, jež, živené jídlem a pitím, vyrazí, aby ukojilo své choutky; pak není jediného šílenství či zločinu - nevyjímaje krvesmilstvo, otcovraždu či pojídání zakázaného pokrmu -, které by v té chvíli člověk spolčený s veškerou hanebností a smyslností nebyl hotov spáchat.¹³

A téměř našimi současnými termíny vystihuje stav, kterému říkáme rozpolcenost; pro Platona je konfliktem mezi duchem a choutkami, který rozum nedokáže ovládnout. V *Políteii* uvádí Sokrates tento příklad:

Jednou jsem slyšel příběh, jemuž docela věřím, jak se Leontion, syn Aglaionův, vrátil z Pirea, a když se přiblížil k severním hradbám, uviděl na zemi několik mrtvých těl a popravicího, který stál u nich. Ihned pocítil nutkání se na ně podívat, ale ve stejný okamžik i odpor k té myšlence a snažil se ji odvrátit. Chvilí bojoval sám se sebou, zavíral oči, až konečně, přemožen touhou, si prsty doširoka otevřel víčka, přiběhl k tělům a zvolal: „Hleďte, vy lotři, ukažte se zraku poctivého.“¹⁴

Nicméně Platon také soudí — a to je nejdůležitější poselství metafory o vozatajovi a koňském spřežení —, že choutky by neměly být odstraněny, ale ovládnuty. Snaha totálně potlačit naše touhy by znamenala držet naše koně na uzdě, místo abychom je řídili k cíli, který jsme si vytkli naším rozumem.

Ještě stojí za povšimnutí další dva charakteristické rysy Platonovy psychologie. Prvním je jeho pojetí Erotu, síly, jež nás přitahuje k milované bytosti. Obvykle mívá sexuální nebo romantický význam, ale v Platonově širším smyslu souvisí s touhou splynout s Ideou neboli věčnou Formou, kterou druhá osoba ztělesňuje. Navzdory všem metafyzickým ornamentům toto pojetí obohacuje psychologii myšlenkou, že náš nejzákladnější pud směřuje ke spojení s nesmrtelným principem. Jak píše Robert I. Watson, historik psychologie: „Eros se s oblibou překládá jako ‚láska‘, ale často se mu dá smysluplněji říkat ‚životní síla‘. Je to cosi jako biologická vůle žít, životní energie.“¹⁵

A konečně Platon spíše mimochodem formuluje myšlenku o paměti, která bude o mnoho let později použita proti jeho teorii poznání. Ačkoli vybavování vědomostí pomocí logického myšlení pro něho bylo nejdůležitějším způsobem fungování paměti, přesto připouštěl, že mnohé se učíme a zapamatováváme si z každodenní zkušenosti. Aby vysvětlil, proč si někteří z nás těchto zážitků zapamatují více nebo přesněji než jiní a proč často mnohé z toho, co jsme poznali, zapomínáme, v dialogu s *Theaitétem* přirovnává paměť k psaní na voskové destičky. Tak jako se tyto destičky liší velikostí, tvrdostí, vlhkostí a čistotou, i mysl různých osob se liší možnostmi a schopnostmi učit se a uchovávat v paměti. Platon myšlenku dále nerozvíjí, ale mnohem později symbolizovala teorii poznání diametrálně odlišnou od jeho. Filozof 17. století John Locke a behaviorista 20. století John Watson založili svou psychologii na domněnce, že všechno, co známe, je tím, co naše zážitky zaznamenávají na nepopsanou tabulku paměti novorozence.

Realista Aristoteles

Platonův nejvýznamnější žák Aristoteles strávil v Akademii dvacet let, ale když ji opustil, mnohé z toho, co Platon učil, popřel tak efektně, že získal stejně velký vliv na filozofii jako jeho učitel. Kromě toho se prostřednictvím filozofie významně zapsal v tak rozdílných oblastech lidského vědění, jako je astronomie, fyzika, etika, náboženství, estetika, biologie, rétorika, politika a psychologie. Jeden z badatelů, Anselm H. Amadion, napsal: „Aristoteles zřejmě více než jiní myslitelé poznamenal orientaci a obsah všeho, čemu se říká západní civilizace.“¹⁶ A přestože psychologie stála stranou Aristotelova hlavního zaměření, jeho úvahy o ní byly „poprvé ucelené a systematické“, jak říká psycholog a badatel Daniel N. Robinson. Zároveň dodává: „Přímo i nepřímo patřily také k nejvlivnějším. V jeho zachovalých dílech můžeme nalézt teorie učení a paměti, vnímání, motivace a emocí, socializace a osobnosti.“¹⁷

Dalo by se očekávat, že takový intelektuální gigant bude neobyčejnou osobností, ale nebyla o něm zaznamenána téměř žádná zvláštnost. Busty ukazují statného vousatého muže s kultivovanými a senzitivními rysy; jeden jeho potměšilý současník řekl, že měl malé oči a dlouhé hubené nohy, ale Aristoteles tyto nedostatky kompenzoval elegantním oblékáním a dokonalou úpravou vlasů a vousů. O jeho soukromém životě během pobytu v Akademii se nic neví, jen že se v sedmatřiceti letech z lásky oženil. Jeho manželka brzy zemřela a Aristoteles si v poslední vůli vyžádal, aby byl po smrti pohřben vedle ní. Oženil se znovu, s druhou manželkou prožil zbytek života a zanechal ji dobře zaopatřenou, neboť se „přesvědčil o trvalé lásce, kterou mu prokazovala“. Obvykle býval laskavý a srdečný, ale když se o něco usilovně snažil, mohl být sarkastický. Když se jeho upovídaný druh otázal: „Neunavil jsem tě k smrti svým klábosením?“ Aristoteles odpověděl: „Ne, opravdu ne — já jsem tě neposlouchal.“

Přestože se Aristoteles narodil v bohatých poměrech, celý život mimořádně tvrdě pracoval a při získávání vědomostí se nikterak nešetřil. Když Platon předčítal svůj dialog *Faidón*, unavení posluchači se jeden po druhém potichu vytráceli, jen jediný Aristoteles zůstal až do konce. Při líbáncích věnoval spoustu času sbírání muší a při svém bádání a psaní pracoval tak pilně, že za čtyřicet let napsal 170 děl.

Aristoteles se narodil roku 384 ve Stageiře v severním Řecku. Jeho otec působil jako dvorní lékař Amynta II., makedonského krále, jehož syn Filippos II. byl otcem Alexandra Velikého. Protože medicínské znalosti v Řecku tradičně přecházely z otce na syna, Aristoteles musel nastudovat velmi mnoho z biologie a medicíny; tím je možné vysvětlit jeho vědecký a empirický světový názor, který z něj později udělal stoprocentního realistu oproti stoprocentnímu idealistovi Platonovi.

Do Platonovy Akademie přišel v sedmnácti a setrval zde do sedmatřiceti. Potom odešel, a někteří říkají, že v hněvu, když Platon zemřel a jeho nástupcem byl místo Aristotela jmenován Platonův synovec. Třináct let žil mimo Athény, nejprve jako filozof-rádce Herma, samovládce v Assu v Malé Asii; potom vedl filozofickou akademii

v Mytilénách na Lesbu a dále působil jako vychovatel mladého Alexandra v Pelle, kde sídlil král Filippos. Celou dobu intenzivně pracoval; četl, pozoroval lidské i zvířecí chování, studoval oblohu, sbíral biologické exempláře, pitval živočichy a psal. O některých jeho dílech vytvořených ve formě dialogu se říkalo, že to byly doslova mistrovské kousky, ale všechny se ztratily. Zbývající díla (celkem 47 spisů), byť racionálně hlubokomyslná, byla strnule suchá a akademická, jednalo se zřejmě o poznámky k přednáškám nebo o pojednání určená pouze pro školní využití.

V devětačtyřiceti, na vrcholu sil, se Aristoteles vrátil do Athén. Ačkoli se předsednictví Akademie znovu uprázdnilo, opět ho pominuli. Založil tedy konkurenční instituci, Lykeion, hned za městem, a tam shromáždil učitele a žáky, knihovnu a sbírku zoologických exemplářů. Přednášel dopoledne i odpoledne a procházel se při tom tam a zpět v *peripatu*, krytém sloupořadí v Lykeiu (odtud pochází slovo „peripatetický“, tj. aristotelovský). Svě badatelské dílo ještě násobil tím, že oblasti výzkumu rozdělával studentům v takové míře, jako se přidělují dnešním profesorům, a jejich objevy systematicky zařazoval do jednoho spisu. Po třinácti letech v Lykeiu odešel z Athén, když propukly protimakedonské nálady a Aristoteles byl napadán pro svůj makedonský původ. Svým odchodem, jak řekl, chtěl uchránit Athény, aby se proti filozofii prohřešily podruhé (prvním proviněním bylo odsouzení a poprava Sokratova). Zemřel následující rok (322) ve věku dvašedesáti nebo třiašedesáti let na žaludeční chorobu.

Nic z uvedeného nevysvětluje jeho nesmírnou dokonalost. Můžeme jen předpokládat, stejně jako u Shakespeara, Bacha a Einsteina, že Aristoteles byl génius vzácného druhu, který náhodou žil v době a místě, jež byly příznivě nakloněny jeho mimořádným schopnostem.

Pravda, mnohé jeho teorie byly později překonány nebo opuštěny a jeho vědecké spisy jsou plné mýtů, folklóru i naprostých omylů. Například ve svém impozantním díle *De generatione animalium* (O rozmnožování živočichů) tvrdí, že myš, když se v létě napije, zahyne, že úhoři se množí samovolně, že člověk má jen osm žeber a že ženy mají méně zubů než muži.

Ale na rozdíl od Platona toužil po empirických datech a měl ve velké oblibě pečlivé pozorování, které je pro vědu příznačné dodnes. Přestože deduktivní uvažování a formální logika měly pro něj velký význam, stále zdůrazňoval důležitost induktivního myšlení — odvozování a zobecňování z pozorovaných dějů a příkladů, což je základní součást vědeckých metod a přesně protichůdná cesta k poznání, než jakou obhajoval Platon.

Aristoteles měl daleko k tomu, aby na smyslové vnímání pohlížel jako na iluzorní a nespolehlivé, bylo pro něho základním materiálem poznání.¹ Na Platonova žáka, píše jeden aristotelovský badatel, měl mimořádný a „intenzivní zájem o konkrétní fakta“¹⁹; přímé pozorování reálných věcí, kromě abstraktní sféry matematiky, považoval za základ porozumění. V *De generatione animalium* například, poté, co připouští, že mu není známo, jak se včely rozmnožují, uvádí:

Nejsou ještě dostatečně známa fakta. A kdykoli se získají, musí se věřit spíše pozorování než teoriím; teoriím jen potud, pokud jsou zjištěnými fakty potvrzeny.²⁰

Stejně jako dřívější filozofové se snažil pochopit, jak probíhá vnímání, ale protože neměl žádnou metodu, již by shromažďoval konkrétní data — žádné testování a experimentátorské postupy neznal, pitvání lidského těla bylo nepřijatelné —, opíral se o metafyzické výklady. Teoretizoval, že nevnímáme předměty jako takové, ale jejich vlastnosti, jako je bílá barva nebo kulatý tvar, což jsou nemateriální „formy“, které jsou součástí hmoty. Když je vidíme, naše oči je znovu vytvářejí a počítky, které se vyvolávají, cévy zprostředkují mysl — o ní se domníval, že musí sídlit v srdci, protože ze zranění hlavy se lidé často zotaví, kdežto zranění srdce je vždy osudné. (O mozku soudil, že jeho funkcí je ochlazovat krev, když je příliš přehřátá.) Zabýval se také možnou existencí vnitřního, „společného“ smyslu, s jehož pomocí zjišťujeme, že různé podněty přicházející od různých smyslových orgánů — kupříkladu počítka bílého, kulatého, teplého a měkkého — pocházejí z jednoho předmětu (v tomto případě vlněného klubka).

Když pomineme tyto absurdity, Aristotelovo vysvětlení, jak se vnímání stává věděním, je rozumné, přesvědčivé a doplňuje teorii poznání Protagora a Demokrita, založenou na vjemech. Naše mysl, říká Aristoteles, rozeznává v řadě předmětů podobnosti — což je podstata induktivního myšlení — a z těchto společných znaků vytváří „všeobecný pojem“, informaci nebo pojem, který neoznačuje skutečnou věc, ale *druh* věci nebo obecný princip; to je cesta k vyšší úrovni poznání a moudrosti. Rozum čili intelekt se tedy chová podle smyslových informací; je aktivní, organizující silou.

Protože Aristoteles strávil tolik let zkoumáním biologických vzorků, nehodlal považovat objekty vnímání za pouhé iluze nebo kvalifikovat pojmy jako reálnější než jednotlivé konkrétní věci, které tyto pojmy sumarizují. Kde Platon prohlašoval, že abstraktní ideje existují věčně, odděleně od hmotných věcí a jsou reálnější než ony, jeho realistický žák tvrdil, že to jsou pouze atributy, které mohou být konkrétním předmětům „přisouzeny“. Ačkoli se nikdy zcela nezbavil metafyzických okras řeckého myšlení, přiblížil se názoru, že všeobecné pojmy mimo myslící rozum neexistují. Tím sloučil dva hlavní proudy řeckého myšlení zabývající se poznáním: krajní důraz na smyslové vnímání Protagora a Demokrita a krajní racionalismus Sokrata a Platona.

Co se týče vztahu mysli a těla, je Aristotelovo učení někdy beznadějně zamlžené, jindy krystalicky průzračné. Nejasné je zejména jeho pojetí podstaty „duše“, kterou při své metafyzické tendenci nazývá „formou“ těla — ne jeho tvarem, ale „esencí“, jeho osobitostí nebo možná jeho schopností žít. Tento zmatený pojem vířil vody psychologie po mnoho století.

Jeho poznámky o té části duše, v níž se odehrává myšlení, jsou za to bystré a inteligentní. „Někteří pisatelé,“ říká v *De anima* (0 duši), „šťastně pojmenovali duši sídlem myšlenek, ale toto označení se nevztahuje k duši jako celku, ale pouze k síle

myšlení."²¹ Část duše, v níž se odehrává myšlení, Aristoteles většinou nazývá *psýché*, ačkoli tento termín někdy užívá ve smyslu celé duše; navzdory této rozpornosti je důsledný v tvrzení, že myslící součást duše je místem, kde se ideje utvářejí, ne místem, kde existují již dříve, než duše vstoupí do těla.

Duše, nebo *psýché*, není ani entitou, která existuje mimo tělo. „Je jasné," říká, „že duše není oddělitelná od těla, a totéž platí o jednotlivých konkrétních částech duše."²² Odmítá Platonovu nauku o uvězněné duši, jejímž nejvyšším cílem je uniknout z pout těla; v protikladu k Platonovu dualismu je jeho systém v zásadě monistický. (To je ovšem jeho vyzrálý názor z dospělosti. Protože se jeho koncepce během života měnily, křesťanští teologové si dokázali k ospravedlnění svého dualismu nalézt dostačující materiál v jeho raných spisech.)

Jakmile má Aristoteles tuto věc vyřešenou, dostává se k tomu, co ho nejvíce zajímá: jak mysl užívá dedukce i indukce, aby dospěla k poznání. Jeho charakteristika podle Roberta Watsona obsahuje „první funkcionalistický pohled na duševní procesy... *Psýché je [pro něho] procesem; psýché je tím, co psýché dělá.*"²³ *Psýché* není nehmotná esence ani to není srdce nebo krev (ani mozek, pokud by ji lokalizoval do mozku); jsou to *kroky* v myšlení — jde tedy o funkcionalistické pojetí, které je dnes základem poznávací vědy, informační teorie a umělé inteligence. Není divu, že kdo se seznámil s Aristotelovou psychologií, chová k němu úctu.

Jeho charakteristika myšlenkových procesů zní, jako by se opírala o laboratorní nálezy. Neměl žádné, samozřejmě, ale byl tak pilným sběratelem biologických exemplářů, že možná se zdarem dosáhl něčeho podobného, tj. prozkoumal zkušenosti vlastní i jiných osob a zacházel s nimi jako se vzorky, na nichž založil svá zobecnění.

Nejdůležitější z nich je, že přemýšlející mysl, ať už funguje deduktivně nebo induktivně, užívá smyslové vjemy nebo v paměti uchované vjemy k dosažení obecných pravd. Smysly nám přinášejí vjemy světa, paměť nám umožňuje tyto vjemy uchovávat, díky představivosti si z paměti znovuvytváříme mentální obrazy odpovídající vjemům a z nahromaděných představ odvozujeme obecné ideje. Aristoteles se radikálně odlišoval od svého mistra, Platona, tím, že nevěřil, že se duše rodí s poznáním. Podle Daniela Robinsona soudil, že

...lidská bytost má poznávací *schopnost*, díky níž (percepční) zaznamenávání vnějších jevů vede k jejich uchování v paměti, to dá vzniknout *zkušenosti* a odtud — „neboli z celé univerzálie, která se usídlila v duši" — vzniká pravý princip chápání (*Post. anal.* 100 1-10).²¹

Je to mimořádná vize, kterou vědecká psychologie prokáže o třidvacet století později.

Protože byl výtvozem své doby, některé jeho poznámky o paměti se dnes zdají nesmyslné. Například prohlašoval, že nejlépe si vše zapamatujeme, když je paměť vlh-

* Kurzívou zvýraznil autor citátu.

ká, a nejhůře, když je suchá, a že velmi mladí lidé mají špatnou paměť, protože povrch (voskové destičky, k níž paměť přirovnával) se během růstu rychle mění. Mnohá jeho pozorování však byla pronikavě bystrá a neměla k pravdě daleko. Například čím častěji se zážitek opakuje, tím snáze se zapamatuje. Nebo jiný příklad: Události, které se zažijí jen jednou, ale pod vlivem silné emoce, se zapamatovávají lépe než jiné, které se prožijí vícekrát. A ještě jeden: Vzpomínky vyvoláváme z paměti s pomocí různých souvislostí mezi myšlenkami — na základě podobnosti, kontrastu a blízkého kontaktu. Například abychom si vybavili ztracenou vzpomínku, připomeneme si něco, čemu věříme nebo u čeho víme, že nás dovede k hledané vzpomínce.

Kdykoli se snažíme si něco znovu vybavit, prožijeme si některou z předešlých činností [neboli vzpomínek], dokud nakonec nedojdeme k té, po níž obvykle následuje událost, kterou hledáme. Proto pátráme postupně, kdy jsme začali s přemýšlením buď na základě existující intuice, nebo něčeho jiného, a na základě podobnosti, nebo protichůdnosti toho, oč usilujeme, nebo na základě toho, co hledanému bezprostředně předcházelo.²⁵

Ačkoli jde o nesmírně nudnou formulaci, David J. Murray, historik psychologie, k ní poznamenává: „Poslední věta zde je možná to nejvýznamnější, co bylo v dějinách psychologie napsáno, neboť vyslovuje domněnku, že sdružováním představ spějeme od jednoho pojmu k druhému.“²⁶ Tento předpoklad byl od 17. století základem významné teorie poznání a zásadním způsobem objasnění společenského vývoje a chování člověka.

V *De anima* a dalších dílech se Aristoteles krátce zabýval nebo se lehce dotkl řady dalších psychologických problémů. I když si žádná z těchto poznámek nezaslouží větší pozornost, jejich rozpětí a bystrost jsou pozoruhodné. Mimo jiné zde předkládá teorii motivace spjaté s libostí a trestem; naráží zde na pohnutky produkující různé druhy chování (odvahu, přátelství, zdrženlivost a jiné); stručně skicuje teorii katarze (morálního očištění od lítosti a strachu), aby vysvětlil, proč cítíme při zhlédnutí divadelních tragédií určité obohacení.

Můžeme se smát některým jeho divokým představám, například že z dobrého jídla jsme ospalí proto, že vlivem trávení se kolem srdce shromažďují plyny a tělesné teplo, jež se střetávají s psýché. Ale Robert Watson podotýká: „Aristotelovo učení je obdivováno pro modernost, s níž se mnohde vyslovuje k psychologickým problémům... Jistě, v mnoha ‚faktech‘ se mýlil a opominul důležité zásady, ale jeho celkové pojetí růstu, smyslového vnímání, zapamatování, tužeb, reakcí a myšlení se jen nepříliš odlišuje od pojetí současné psychologie.“²⁷

2. KAPITOLA

Učenci

Dlouhý spánek

Jestliže je nesnadné vysvětlit náhlý zjev a vitalitu psychologie v Řecku, téměř stejně obtížné je objasnit období nečinnosti, které nastalo po Aristotelovi, spánek, který trval dva tisíce let. Skončil teprve v 17. století, kdy psychologické problémy znovu fascinovaly a podnítily přemýšlivé osobnosti jako v dobách krátkého rozkvětu řecké kultury.

Nicméně termíny „nečinnost“ a „spánek“ jsou zavádějící; naznačují nevědomost, jež by však skutečnosti neodpovídala. Za soumraku řecké slávy, v období míru pod římskou nadvládou, během přeměny společnosti vlivem křesťanství, při rozpadu římské říše, při vzniku feudalismu na jejích troskách i při obnově vzdělanosti za renesance psychologie ani nezanikala, ani nebyla zapomenuta. V průběhu mnoha těchto století a společenského vývoje se někteří vzdělanci dále zabývali otázkami, které poprvé vznesli řečtí filozofové, a formulovali na ně odpovědi. Ale spíš jako učení glo-sátoři než badatelé a novátoři znovu zpracovávali, co už bylo objeveno; žádný z nich nepřišel s novou významnou myšlenkou, která by psychologické znalosti obohatila.

Ke konci Aristotelova života se psychologie možná vyvinula do podoby úvah a spekulací. Ti, kteří se po jeho smrti zajímali o psychologické jevy, se nadále o tento přístup opírali, ale věda se nemůže rozvíjet bez pozorování, měření, zkoumání vzorků, testování, experimentování a dalších empirických procedur.

Tento dlouhý útlum má však ještě další a pádnější vysvětlení: Žádný ze společenských a náboženských systémů, které v těchto dvou tisíciletích vládly západní civilizaci, k psychologickému výzkumu nepodněcoval. Pokud se někdo zabýval psychologickými problémy, helénistická, římská a křesťanská společnost ho z různých příčin nemotivovala více, než aby se zahloubal do díla předchůdců a zkorigoval je, aby lépe vyhovovalo dobovému náboženskému systému.

Nicméně činnost těchto učenců, kompilátorů a upravovatelů si zaslouží naši pozornost ze dvou důvodů. Za prvé, v historii každé vědy jsou dlouhá období, kdy její praktické pracují na drobných modifikacích uznávané teorie ve snaze přimět ji, aby se přizpůsobila nepoddajným faktům. Během takové periody se věda chová jako kukla v zámočku, prochází změnami a připravuje se na dobu, kdy se vynoří nová a proměněná. Dřímající klidová fáze je možná méně dramatická než zjevení přetvořeného živočicha, avšak neméně důležitá pro nové poznání.

Za druhé, v druhé polovině latentního období vývoje psychologie docházelo k tomu, že křesťanští vzdělanci, kteří eliminovali a přetvářeli řecké psychologické teorie, k nim z teologických důvodů připojovali jisté nevědecké hypotézy o podstatě člověka, jež v obecném myšlení přežívají dodnes. Když si povšimneme, jak a kdy se tyto hypotézy vyvinuly, pomůže nám to pochopit současné diskuse, například zda může vědomí existovat v mysli odpoutané od těla (jako třeba při mimotělních zážitcích nebo při klinické smrti) nebo zda jde o sled fyzikálních a chemických dějů, které se odehrávají v žijícím mozku.

Komentátoři

Theofrastos

Když Aristoteles roku 323 opustil Athény kvůli politickým nepokojům, jmenoval do čela Lykeia svého dlouholetého přítele a kolegu Theofrasta; později mu také odkázal svou knihovnu a originální rukopisy všech děl. Aristoteles si ho nepochybně velice vážil.

Theofrastos (372—287) byl skutečně vynikající učitel a učenec. Se zdarem vedl Lykeion řadu let a dovedl přednášet tak sugestivně, že se u něho shromažďovaly i dva tisíce posluchačů. A byl úžasně pracovitý, během života vytvořil 227 — někteří uvádějí, že 400 - děl o náboženství, politice, výchově, rétorice, matematice, astronomii, logice, biologii a dalších oborech, včetně psychologie.

Nicméně Aristoteles při vši své výtečné soudnosti nemohl předvídat, že si z potomků téměř nikdo neuchová v paměti nebo nebude číst žádné z Theofrastových děl s výjimkou toho nejméně významného, *Ethikoi charaktéres* (Charaktery). Jde o sérii krátkých satirických portrétů povahových typů, jako je lichotník, žvanil nebo hlupák — je to originální příklad literárního žánru, který je dodnes ve velké oblibě. Jednotlivé skici jsou v širším smyslu psychologickými postřehy, které zachycují be-

haviorální jevy, ale nikterak nepřispívají k tomu, abychom pochopili původ nebo vývoj rysů a typů osobnosti.

Další Theofrastova díla byla právem zapomenuta. V nich sice leccos nově formuloval, shrnoval, komentoval a kritizoval, ale jen málo připojil k tomu, co již bylo řečeno dříve. To obzvláště platí o díle *O rozumu*, psychologickém pojednání, ve kterém uvádí leccos moudrého, nejde však o nic víc než o ocenění děl předchůdců nebo shledávání jejich nedostatků. Typická je následující pasáž:

[Demokritos] naše vnímání, radosti a myšlení připisuje účinkům dýchání a míšení vzduchu s krví. Ale mnozí živočichové nemají krev nebo vůbec nedýchají. Kdyby mělo dýchání nezbytně pronikat celým tělem, nejen určitými částmi — [což je představa]..., kterou uvádí jako součást své teorie -, nic by neuchránilo celé tělo před myšlením a vzpomínáním. Ale rozum nesídlí ve všech našich údech - například v nohách, chodidlech —, ale ve zvláštních ústrojích, jejichž prostřednictvím ve vhodnou chvíli procvičujeme paměť a myšlení.*'

Helénisté

Theofrastovy psychologické spisy mají typické znaky, jaké je možné nalézt v dílech postaristotelovských filozofů helénistického období, ve dvou stoletích, která následovala po Alexandrově smrti a rozdělení Alexandrově říše mezi tři jeho vojevůdce. Takovéto komentáře nevykonaly průkopnickou práci, ale začaly poukazovat na nedostatky řeckého psychologického myšlení, které o dvě tisíciletí později přimějí několik zvědavých badatelů vytvořit nové hypotézy a poprvé je vědecky prověřit.

Co platí pro psychologii helénistické éry, dá se říci i o mnohých jiných intelektuálních aktivitách. Shromažďování a kritické hodnocení odkazu myslitelů předcházejících staletí vzkvétalo s rozvojem knihoven, zejména v Alexandrii, kde egyptský král Ptolemaios I. založil největší knihovnu starověku. Jenom v některých vědách se objevily nové myšlenky: v geometrii, kterou značně obohatil Eukleides; v hydrostatice, v níž Archimedes učinil epochální objev, že předmět ponořený do kapaliny ztratí tolik váhy, kolik tekutiny vytlačí, a v zeměpise, v němž Eratosthenes významně pokročil ve výpočtu obvodu zeměkoule a pozoruhodně se přiblížil ke správnému číslu. (Dospěl k němu, když měřil stín obelisku v Alexandrii v poledne jednoho dne, kdy slunce dopadalo přímo do jedné hluboké studny v Asuánu, a geometrickými prostředky určil zakřivení země, které mohlo přivodit rozdílnost stínů.)

Tyto a další vědy, ve kterých se dosáhlo pokroku, se zčásti osvobodily díky filozofii; díky jejím praktikům, kteří ignorovali metafyzická východiska a snažili se dospět k poznání ne filozofickou spekulací, ale empiricky. (Matematika je neempirická, ale Eukleidův přístup k ní se alespoň oprostil od mysticismu pythagorejských

* Theofrastos na jiném místě uvádí, že myšlení se odehrává v mozku.

PŘEDVĚDECKÁ PSYCHOLOGIE

geometrů.) Psychologie, v níž se prozatím nevytvořila žádná empirická metodologie, zůstávala odvětvím filozofie.

A tu provázal úpadek. Války, které opakovaně zuřily v Makedonii a na Blízkém východě, a postupný rozklad společenského řádu v někdejších řeckých městských státech vyvolaly únavu a pesimismus. Namísto zkoumání nejvyšší pravdy hledali filozofové rozptýlení v astrologii, blízkovýchodních náboženstvích, v mystických úpravách platonismu a filozofii zužovali na etický systém, který je učil, jak rozumně žít v těžkých dobách.

V tomto ovzduší už psychologie filozofy příliš nezajímala. Platonisté a aristotelovci pouze rozebírali a zdokonalovali hypotézy svých učitelů. Přívrženci tří nových oblíbených škol, epikurejci, skeptikové a stoikové, omezovali své psychologické rozpravy převážně na Demokritovu epistemologii (teorii, že víme jen to, co nám sdělí smysly, z čehož s užitím rozumu odvozujeme ideje a názory), záplatovali každou trhlinu, kterou zpozorovali, a připojili několik představ, které si vynucovala jejich etika.

Epikurejci

Epikuros (341—270) založil svou životní morálku na zjednodušující poučce: „Rádost je začátkem i koncem šťastného života.“² Ne že by byl senzualistou nebo zhýralcem, jako křehký a chronicky nemocný člověk vyhledával a obhajoval pouze pokojné a umírněné potěšení, kázal proti takovým nestřídmým požitkům, jako je obžerství, veřejná sláva, užívání síly a pohlavní styk. O tom také řekl: „Nikdo se nikdy nestal lepším díky pohlavní bezuzdnosti a je dobré, když se nestane horším.“ Avšak konkubínu si dopřál, protože sexuální rozkoše považoval za celkem neškodné — pokud se člověk nezamiluje.³

Vzhledem k tomu, že se Epikuros zabýval především etikou, psychologii příliš nevěnoval pozornost s výjimkou případů, kdy opakoval a glosoval některé detaily Demokritovy teorie poznání, která dobře ladila s jeho pragmatickou a světskou filozofií. Nicméně kdyby dále rozvíjel psychologický význam jedné ze svých pouček, stal by se významnou postavou dějin psychologie. Podle Diogena Laertia „[epikurejci] říkají, že jsou dvě hnutí mysli, radost a bolest, které se týkají všeho živého. A že jedna je přirozená a druhá naší přirozenosti cizí, a na základě toho že posuzujeme všechny věci a rozhodujeme se, zda je zvolit, nebo se jich vyvarovat.“⁴ To je jasné předjímání principu, známého dnes jako zákon posílení, který moderní psychologové považují za základní mechanismus učení. Ale Epikuros a jeho následovníci rozvinuli spíše metafyzické než psychologické aspekty této polarity.

Skeptikové

Skeptikové založili svůj etický systém na známé tezi, že není jisté, zda naše smysly správně odrážejí realitu; dovedli ji ještě dále než jejich předchůdci. Zakladatel

školy Pyrrhon (360—270) tvrdil, že nejenže je nemožné vědět, zda naše vjemy odpovídají skutečnosti, ale právě tak nelze nalézt rozumný důvod k tomu, abychom dali přednost jednomu směru jednání před druhým. Takový skepticismus byl v té době užitečný; jestliže nic nebylo prokazatelně špatné, bylo možné logicky přijmout zvyky či náboženství kohokoli, kdo byl u moci.⁵ Poslední krok učinil filozof Arkesilaos, který dovedl Pyrrhonův skepticismus k vrcholu trefným rčením, ochromujícím mysl: „Nic není jisté, ba ani toto.“⁶ Skeptikové psychologii prakticky redukovali na systematické pochybnosti o veškerém myšlení.

Stoikové

Stoicismus, který založil Zenon z Kitia (336—264), zakládal svůj etický systém na psychologické koncepci, dlouho známé v řeckém myšlení, zejména na pravidle, že ovládnutím emocí lze dojít klidu. Šťastný život, prohlašoval Zenon, je takový, v němž je mysl zcela pod kontrolou, což umožňuje každému prožívat co nejméně citů, a odolávat tím veškerému strádání.⁷ I tužeb a radostí bychom se měli vyvarovat, protože nás činí zranitelnými.⁸

Jeho následovníci zdůrazňovali, že takovéto ovládnutí vášní vyžaduje procvičování vůle; opakovali Platonův názor, že vůle staví příkazy rozumu nad naléhání tužeb. Tím však stoikové narazili na problém. Domnívali se, stejně jako Demokritos, že se vesmír skládá z atomů, které se pohybují na základě nedotknutelných fyzikálních zákonů, a toto pojetí, jak se zdálo, nenechávalo žádný prostor svobodné vůli. Aby našli řešení nebo se aspoň vyhnuli obtížím, tvrdili, že Bůh nemůže být omezován zákony vesmíru, a musí mít tedy svobodnou vůli; a protože duše každého člověka je součástí Boha, musí mít také schopnost svobodně jednat.⁹ Tato hypotéza, kterou očitě nelze potvrdit ani vyvrátit, přinesla jeden z nejobtížnějších problémů psychologie.

5. KAPITOLA

První mezi sobě rovnými

Datum narození jako každé jiné

Dle většiny autorit se psychologie narodila jednoho prosincového dne roku 1879. Všechno, co se dělo dříve, od Thaleta po Fechnera, byl jen vývoj jejich předchůdců.

Toto zrození, zcela poklidná událost, proběhlo naprosto nečekaně. Onoho dne, na Lipské univerzitě, v malé místnosti ve třetím patře zchátralé budovy zvané Konvikt („kolej“ neboli „ubytovna“) pracovali tři muži; profesor středního věku a dva studenti připravovali přístroje k jistému experimentu. Umístili na stole chronoskop (mosazný hodinový mechanismus se zavěšeným závažím a dvěma ciferníky), „klapák“ (kovový stojan s vyvýšeným ramenem, z něhož dopadá na plošinu kulička), telegrafický klíč, baterii a reostat. Všech pět součástí aparátu potom propojili vodičem; celý obvod nebyl složitější než dnešní model elektrického vláčku.¹

Ti tři byli: profesor Wilhelm Wundt, vážný člověk s hustým vousem a podlouhlým obličejem, a jeho dva mladí studenti, Němec Max Friedrich a Američan G. Stanley Hall. Pokusný aparát byl instalován pro Friedrichovy potřeby; chystal se s jeho pomocí shromažďovat údaje pro dizertační práci z filozofie o „trvání apercepce“ - o časovém intervalu, který uplyne mezi okamžikem, kdy si pozorovatel uvědomí, že uslyšel náraz kuličky na plošinu, a jeho stiskem telegrafního klíče.² Dnes už se neví, kdo se onoho dne staral o dopad kuličky a kdo seděl u klíče, ale prvním

klapnutím kuličky na plošinu, ťuknutím klíče a zaznamenáním uplynulého času na chronoskopu započala moderní éra psychologie.

Dalo by se ovšem namítnout, že tato éra začala již ve třicátých letech 19. století, kdy se Weber zabýval sotva rozlišitelnými rozdíly, nebo roku 1850, kdy Helmholtz měřil rychlost nervového přenosu a Fechner prováděl první psychofyzikální experiment, nebo roku 1868, kdy Donders studoval časový průběh reakcí. Nebo dokonce, jak podotýká Robert Watson, roku 1875, protože tehdy Lipská univerzita poskytla Wundtovi místnost v Konviktu, aby zde mohl uložit a předvádět svůj přístroj, a Harvardova univerzita zpřístupnila pro experimenty malou místnost v Lawrence Halli Williamu Jamesovi.³

Ale většina autorů uznává rok 1879, a to z dobrého důvodu. Když se totiž v místnosti v Konviktu odehrál první pokus, Wundt ji od té doby nazýval svým „soukromým institutem“.⁴ (Na německých univerzitách se formálně zřízené laboratoře říkalo institut.) Za několik let se laboratoř stala Mekkou všech, kdo se zajímali o psychologii, byla značně rozšířena a ustanovena oficiálním univerzitním Psychologickým institutem.

Především díky tomuto institutu je Wundt považován nejen za jednoho ze zakladatelů, ale vůbec za hlavního zakladatele moderní psychologie. Právě v něm prováděl psychologický výzkum, učil mnoho vysokoškolských studentů svým laboratorním metodám a teoriím a odtud vyslal nové vyškolené odborníky — osobně vedl asi dvě stovky dizertací — na evropské a americké univerzity. Navíc napsal spoustu odborných článků a objemné knihy, které prokázaly platnost psychologie jako vědeckého oboru s vlastní identitou. On sám byl prvním vědcem, jemuž právem náleželo označení psycholog, a ne fyziolog, fyzik či filozof zabývající se psychologii.

Zřejmě nejdůležitější však je, že Wundt obnovil studium vědomých duševních procesů. Byly jádrem psychologie od dob řeckých filozofů, zaměřovali se na ně i angličtí asociacionisté, kteří je jako všichni jejich předchůdci zkoumali tradičními metodami introspekce. Ale němečtí mechanisté, kteří chtěli dovést psychologii na vědeckou úroveň, introspekci odmítli jako subjektivní a zabývající se nepozorovatelnými fenomény. Vědecký přístup k psychologickým jevům, který zastávali, se zabýval pouze fyzikálními stránkami nervových reakcí a byl, slovy jednoho z nich, „psychologií bez duše“.⁵

Je pravda, že dlouho před prvním experimentem ve Wundtově laboratoři už Fechner a Donders užívali experimentálních pomůcek k měření jistých duševních reakcí. Ale teprve Wundt plně rozvinul metody, které užívaly následující dvě generace psychologů, a stal se hlavním zastáncem názoru, že se duševní procesy dají studovat experimentálně. Toto stanovisko začal obhajovat prakticky již roku 1862 v úvodu k *Příspěvku k teorii smyslového vnímání*:

Význam, jakého může experimentování v psychologii nakonec dosáhnout, si lze zatím stěží představit. Dosud se často tvrdilo, že oblast čítí a vnímání je jediná, v níž se dá

experimentální metoda použít..., [ale] to je jistě předsudek. Pokud se psychika považuje za přírodní jev a psychologie za přírodní vědu, experimentální metoda musí být schopna plně aplikace i v tomto oboru.

Wundt vytváří analogii mezi psychologií a chemií. Tak jako chemik z experimentů jenom nezjišťuje, jak látka reaguje s ostatními, ale také jaká je její chemická podstata,

v psychologii... by bylo téměř stejně chybné říkat, že experiment určuje jenom působení [stimulu] na psychiku. Stejně tak je určeno chování psychiky jakožto reakce na vnější vlivy a regulováním těchto vnějších vlivů dospíváme k zákonitostem, jimž je psychický život jako takový podřízen. Smyslové stimuly jsou pro nás, stručně řečeno, pouze *experimentálními pomůckami*. Četnými změnami ve smyslových stimulech za neustálého zkoumání psychických jevů aplikujeme princip, který je základem experimentální metody; jak napsal [Francis] Bacon: „Měníme podmínky, ve kterých se jevy odehrávají.“⁶

Dvanáct let před prvním experimentem ve své laboratoři byl Wundt znám jako stavitel mostů, který se snažil spojit fyziologii s duševními procesy. Zprávy o jeho názorech zrovna dospěly do Ameriky, kde roku 1867 psal mladý William James svému příteli:

Zdá se mi, že přišel čas, kdy se psychologie stane vědou — už se prováděla jistá měření, co se odehrává mezi fyzikálními změnami v nervech a fenoménem vědomí (ve formě smyslových počitků)... Pracují na tom v Heidelbergu Helmholtz s jistým Wundtem a doufám..., že v létě za nimi pojedou.⁷

(James se toho léta s Wundtem nesetkal, ale podařilo se mu to o mnoho let později, kdy už sám byl v psychologii významnou osobností.)

Někteří současní historikové, kteří se staví kriticky k úloze „velké osobnosti“ v dějinách, by řekli, že psychologii jako novou vědu nevytvořil Wundt, ale obecné společenské a intelektuální klima v polovině 19. století a dosažený stupeň vývoje behaviorálních a společenských věd. Srovnávací psychologie, obsažená v Darwinově práci *O původu druhů*, (On the Origin of Species) a později v jeho *Vyjádření citů u člověka a živočichů* (Expression of the Emotions in Man and Animals), sociologické studie Augusta Comta, vzrůstající počet zpráv, které antropologové podávali o lidském životě, jazyce a myšlení z dob před vynálezem písma, a další příbuzné faktory vytvořily atmosféru, v níž bylo možné uvažovat o vědeckém studiu lidské povahy.

Je pravda, že žádný Wundt by nemohl vytvořit experimentální psychologii v době Tertullianově, Akvinského ani Descartově; nebyly baterie, telegrafní klíče ani chronoskopy, lidské chování by se dalo experimentálně zkoumat nejvýš jako série fenoménů. Ale ani ve správný čas a na správném místě se v jakékoliv oblasti lidského

poznání neobjevuje tisíc ani sto velkých mužů, nýbrž jen velmi málo. Nebo jen jeden; jediný Galileo, jediný Newton, jediný Darwin, kteří inspirují tisíce méně významných mužů (a později i žen), jež se od nich učí a jsou schopni postupovat dále. A jediný Wundt, který měl geniální talent a elán stát se vůdčím světlem nové psychologie v Evropě a Spojených státech.

Nicméně dnes se jeví jako podivná a paradoxní osobnost. Navzdory nesmírnému renomé a vlivu, který dlouho měl, je jeho jméno nyní téměř neznámé, kromě psychologických a vědeckých kruhů; většina laiků, kteří si bez problémů vzpomenou, kdo byl Freud, Pavlov a Piaget, nemá ponětí, kdo byl Wundt. I ti, kdo jeho místo v historii znají, se nemohou shodnout na tom, jaké byly jeho hlavní myšlenky; když různí vědci hodnotí jeho systém, jako by nehovořili o témže Wundtovi. A zatímco nějaký čas se většina psychologů domnívala, že Wundtova psychologie měla zúžený obzor, několik historiků tohoto oboru nedávno znovu zhodnotilo jeho dílo a prohlásilo ho psychologem velké předvídatosti a rozhledu.⁸ Záhadnou postavou ho možná do určité míry činí, že byl typickým představitelem německého vědce 19. století: encyklopedický, zarputilý, autoritativní a ve vlastních očích téměř neomylný — ideál a osobnost, kterou dnes není snadné pochopit.

Formování prvního psychologa

Jako vše, co souvisí s Wundtem, je hádankou i vývoj, jak se chlapec stal mužem. Zdá se, že v dětství a v mládí naprosto postrádal motivaci či duševní schopnosti stát se jenom průměrně úspěšným, natož vynikající osobností vědy a světa vyšší vzdělanosti. Jevil se prakticky jako úplný hlupák.

Wundt se narodil roku 1832 v Neckarau blízko Mannheimu v jihozápadním Německu v rodině úspěšných vzdělavců. Jeho otec byl venkovský luteránský pastor, ale k jeho předkům patřili univerzitní rektori, lékaři a vědci.⁹ Wundt řadu let nejevil stopy intelektuálního nadání a neměl zájem o učení; jeho jediným blízkým kamarádem v dětství byl duševně zaostalý chlapec a ve škole se projevoval jako nenapravitelný snílek. Jednoho dne, když byl Wundt v první třídě, se otec šel na něho podívat do školy a tolik ho rozlítla synova nepozornost, že mu dal před jeho spolužáky políček. Wundt na ten zážitek nikdy nezapomněl, ale nijak se nezměnil; i ve třinácti, když chodil do katolického gymnázia v Bruchsalu, byl stále tak roztěkaný, že ho jeho učitel na veřejnosti uhodil a jiný ho před ostatními studenty zesměšňoval — přičemž šlo většinou o zaostalé venkovské chlapce, kteří sami nebyli vzory vzdělanosti. Učitelské tresty neměly dobrý účinek; Wundt propadl a odešel ze školy s ostudou.

Potom rodiče poslali Wundta na lyceum v Heidelbergu. Zde mezi studenty, s nimiž se více shodl, získal nad svým fantazírováním lepší kontrolu a postupoval školními ročníky, ačkoli nikdy nebyl více než průměrným studentem. Po absolvování neměl představu, co chce dělat, ale protože jeho otec zemřel a matka měla jen chu-

dou penzi, musel se připravovat na povolání, v němž by si mohl vydělávat na slušné živobytí. Vybral si medicínu a přihlásil se na Tubingenskou univerzitu; když se vzdálil z matčina dohledu, celý rok si v jednom kuse užíval, zahálel a nenaučil se skoro nic.

Ale když koncem roku přišel domů a zjistil, že mu sotva zbylo na další tři roky studia, prodělal překvapující změnu. Znovu se pustil do medicíny, vrhl se do studií s takovým nadšením a zanícením, že je dovršil do tří let a ve státních lékařských zkouškách roku 1855 se umístil na prvním místě.

V průběhu studia však postupně zjistil, že se mu lékařská praxe příliš nezamlouvá, zato ho ve výuce fascinují vědecké kurzy. Po získání doktorátu z medicíny *summa cum laude* roku 1855 strávil semestr na Berlínské univerzitě u Johannese Mullera a Emila Du Boise-Reymonda a roku 1857 začal přednášet fyziologii v Heidelbergu. Když sem v následujícím roce přišel proslulý Hermann Helmholtz, aby založil fyziologický institut, Wundt se u něho ucházel o práci a získal místo laboranta. Spolupráce s Helmholtzem ještě více soustředila jeho zájem na fyziologickou psychologii.

Teprve pětadvacetiletý a dosud svobodný se Wundt stal naprostým workaholikiem. Aby si zvýšil příjmy, vedle svých povinností v laboratoři přednášel a psal učebnice, pokračoval ve vlastním výzkumu smyslového vnímání a začal na toto téma koncipovat velkou knihu, *Příspěvek k teorii smyslového vnímání*, vydanou roku 1862. V ní teprve třicetiletý Wundt hodil rukavici starším filozofům a mechanistickým fyziologům svým tvrzením, že psychologie může být vědou pouze tehdy, je-li založena na experimentálním výzkumu, a že mysl je opravdu možné experimentálně studovat.

Roku 1864 byl Wundt jmenován docentem a vzdal se postu Helmholtzova asistenta, aby se mohl soustředit na vlastní zájmy. Protože už neměl přístup do Helmholtzovy laboratoře, vytvořil si doma vlastní, shromáždil a sestavil v ní potřebné zařízení a prováděl psychologické experimenty. Nadále vyučoval experimentální fyziologii, ale jeho lekce obsahovaly stále více látky z psychologie. Teprve když mu táhlo na čtyřicet let, se natolik odloučil od své práce, že mohl navázat známost s mladou ženou a zasnoubit se s ní, i když sňatek museli z finančních důvodů odložit.

Helmholtz z Heidelbergu roku 1871 odešel. Zdálo se, že Wundt je logickým následovníkem na jeho místo, ale ačkoli mu univerzita přidělila mnohé z Helmholtzových povinností, ustanovila ho pouze „mimořádným profesorem“ se čtvrtinou Helmholtzova platu. Povýšení Wundtovi umožnilo, aby se se svou snoubenkou oženil, a nyní pracoval déle a usilovněji než kdy předtím na další knize, *Principy fyziologické psychologie*, v naději, že mu pomůže se z Heidelbergu dostat.

Pomohla. V první části — kniha vycházela ve dvou dílech 1873 a 1874 — Wundt bez přehnané skromnosti napsal: „Dílo, které zde předkládám veřejnosti, je pokusem vytyčit novou oblast vědy.“ Sklidil úspěch, o který usiloval, dostal nabídku na místo vedoucího katedry filozofie Curyšské univerzity a o rok později získal mnohem lepší místo jako vedoucí katedry na Lipské univerzitě.

Wundt přišel do Lipska roku 1875, získal místnost v Konviktu, v níž mohl skladovat a provozovat experimentální přístroje, a o čtyři roky později ji začal užívat jako soukromý institut. Jeho přednášky získaly takovou popularitu a Wundtova pověst i sláva jeho laboratoře přilákaly do Lipska tolik přívrženců, že mu roku 1883 univerzita zvýšila plat, udělila jeho institutu oficiální status a věnovala mu další prostory, aby mohl laboratoř přeměnit v komplex sedmi místností.¹⁰

Sám trávil v laboratoři relativně málo času a většinu jej věnoval přednáškám, provozu institutu, psaní a korekturám rozsáhlých děl o tématech psychologických a později také logických, etických a filozofických. Den měl přísně rozdělený jako Immanuel Kant. Většinu dopoledne psal a potom měl konzultační hodiny, odpoledne navštívil laboratoř, odešel na procházku, při níž si rozmýšlel svou přednášku, přednesl ji a potom znovu krátce zaskočil do laboratoře. Jeho večery byly klidné; vyhýbal se společenským večírkům s výjimkou koncertů a téměř nikdy necestoval, se svou manželkou však často hostil studenty z vyšších ročníků a většinu nedělí zval své asistenty na večeři.

Doma byl společenský, byť odměřený, ale na univerzitě dogmatický a pedantický; choval se jako prominent a také se za něho považoval. Na svých přednáškách — které na univerzitě patřily k nejpobulárnějším — pokaždé vyčkal, dokud se všichni neusadili a dokud jeho asistenti nezaujali přední sedadla. Pak se dveře rozletěly a on vkráčel, impozantní v černém akademickém taláru; nedíval se vpravo ani vlevo, když procházel uličkou mezi sedadly a po schůdcích na pódium, tam si chvíli rovnal papíry a křídu, konečně pohlédl do napjatě očekávajícího auditoria, opřel se o pult a začal hovořit.

Mluvil plynule a zaníceně, aniž by nahlédl do poznámek, a ačkoli na papíře býval pompézní, nudný a málo srozumitelný, při přednáškách dokázal být těžkopádným akademickým způsobem zábavný, jako například když hovořil o duševních schopnostech psů:

Věnoval jsem hodně času, abych za přítomnosti nebo nepřítomnosti obecných experimentálních pojmů objevil nějaké pozitivní náznaky v chování mého pudla. Na povel „Zavři dveře“ jsem učil psa zavírat a otevírat dveře zatlačením předníma nohama. Ze všeho nejdříve se ten kousek naučil u dveří mé pracovny. Jednoho dne jsem chtěl, aby to zopakoval u jiných dveří téže místnosti, ale podíval se na mě překvapeně a neudělal nic. Dělal mi velké potíže, abych ho přesvědčil, aby svůj kousek vykonal za jiných podmínek. Potom však uposlechl povelu bez váhání u všech ostatních dveří, které se těmito dvěma podobaly... [Ale i když] se asociace konkrétních myšlenek rozvinula v asociaci skutečné podobnosti, nebylo v jeho mysli sebemenšího náznaku principiální vlastnosti vytváření pojmů — vědomí, že konkrétní objekt zástupně reprezentuje celou skupinu objektů. Když jsem mu poručil, aby zavřel dveře, které zvenčí otevřel, dělal stejný pohyb - tedy otevíral dveře, místo aby je zavíral, a ačkoli jsem netrpělivě povel opakoval, nedokázal udělat nic jiného, přestože byl ze svého neúspěchu zjevně velice nešťastný."

Více však Wundt ze své upjatosti slevit nedokázal; i jeho obdivovatel Edward Titchener, jeden z Wundtových nejoddanějších žáků, ho obvykle shledával „bez smyslu pro humor, nezdolným a agresivním”.¹² Protože vynikal encyklopedickou učeností, považoval se za Autoritu. William James sarkasticky napsal svému příteli:

Od dob, kdy jsou profesori na světě, Wundt představuje typ, který nikdy nemá dostatek chvály a uznání. Není to génius, je to profesor — bytost, jež se cítí povinná vědět všechno a mít vlastní názor na vše, co s její [specializací] souvisí.¹³

Svým žákům Wundt pomáhal, zajímal se o jejich problémy, choval se přátelsky — a autoritativně. Na začátku akademického roku vždy nařídil, aby se studenti jeho výzkumného semináře shromáždili v institutu; stáli před ním v řadě, on četl seznam výzkumných projektů, které chtěl tento rok uskutečnit, první téma přidělil prvnímu studentovi v řadě, druhé druhému atd. Raymond Fancher uvádí:

Nikdo se neodvažoval o tomto přidělení diskutovat a studenti poslušně odcházeli provádět svůj výzkum - který se ve většině případů stal jejich dizertační prací... [Wundt] dohlížel na psaní referátů určených ke zveřejnění. I když obvykle studentům umožňoval vyjádřit v pracích vlastní názor, často používal svou modrou tužku. Jeden z jeho posledních amerických studentů vyprávěl, že „Wundt projevoval známou německou vlastnost, tj. horlivě střežil základní principy svého stanoviska. Asi třetina mých tezí opomněla podpořit wundtovskou doktrínu o asimilaci, a tak byla vyškrtnuta.”¹⁴

Je třeba poctivě dodat, že v pozdním věku byl Wundt relativně moudrý a laskavý. Rád po přednáškách ve své pracovně hostil mladé lidi a vzpomínal na dřívější zážitky. Učil, psal a vedl psychologický výzkum až do odchodu na odpočinek v pětadesáti letech roku 1917, pak se zaměstnával psaním až do osmi dnů před svou smrtí v osmaosmdesáti letech roku 1920.

Podivné dění v Konviktu

Když ve své fantazii navštívíme Wundtovu laboratoř, ať už v té podobě, kdy byla jen jednou místností, nebo v podobě pozdější, a budeme sledovat experimenty, které se tu provádějí, získáme dojem, že jsou nepochopitelně triviální nebo přinejmenším omezené na jakési banální duševní jevy; nezkoumají nic z toho, co z psychologie člověka obvykle považujeme za nejzajímavější — učení, myšlení, jazykové dovednosti, emoce a mezilidské vztahy.

Vidíme Wundtovy studenty a občas samotného Wundta, jak tráví hodiny posloucháním metronomu; uvádějí jej do chodu v různých rychlostech od velmi pomalé k velmi rychlé, někdy jej zastaví jen po několika úderech, jindy jej nechávají tikat mnoho minut. Posluchači pokaždé důkladně zkoumají své pocity a potom zázname-

návají své vědomé reakce. Zjišťují, že některé stavy jsou příjemné a jiné nepříjemné, že rychlé údery vyvolávají pocit vzrušení a pomalé navozují náladu uklidnění, že prožívají mírné pocity napětí před každým ťuknutím a mírné pocity úlevy po něm.¹⁵

Tyto zdánlivě bezvýznamné úkony mají velkou důležitost — procvičuje se při nich to, co Wundt nazývá introspekci. Má o ní velmi odlišnou představu ve srovnání s introspekci praktikovanou filozofy od Sokrata k Humeovi, která zahrnovala úvahy o vlastních myšlenkách a pocitech. Wundtovská introspekce je přesná, vymezená a kontrolovaná; omezuje se na jevy, které Wundt nazývá „elementy“ psychického života — bezprostřední, jednoduché vjemy a pocity vyvolané zvuky, světlem, barvami a dalšími podněty. Experimentátor obstarává tyto stimuly a pozoruje viditelné reakce subjektu, zatímco subjekt soustřeďuje svou pozornost na vjemy a pocity těmito stimuly v něm vyvolané.

Tato introspekce je významnou součástí mnoha experimentů ve Wundtově laboratoři, nejobvyklejším bývá zkoumání reakčního času. Wundt a jeho studenti* podobně jako Donders často měřili čas potřebný k reakci na různé druhy podnětů, snažili se rozeznat složky psychických procesů a spojitosti mezi nimi.

Mnoho experimentů, jejichž průběh tu sledujeme, se poněkud podobá tomu úplně prvnímu, který ve zdejší laboratoři podnikal Max Friedrich. Hodinu za hodinou, den za dnem nechává pozorovatel dopadnout kuličku na plošinu, vyvolává ostrý zvuk a spojuje kontakt, který uvádí do chodu chronoskop. Jakmile subjekt uslyší zvuk, stiskne telegrafní klíč a chronoskop zastaví. Takovéto experimenty se obvykle konají přinejmenším ve dvou podobách. V první variantě je subjekt instruován, aby stiskl klíč, jakmile si jasně uvědomí svůj zvukový vjem; ve druhé variantě se mu řekne, aby stiskl klíč co nejdříve, jakmile zazní zvuk. V prvním případě instrukce soustřeďují jeho pozornost na jeho vnímání; ve druhém případě na samotný zvuk.

Náhodný divák možná nevidí mezi oběma případy velký rozdíl, ale výzkumníci po velkém počtu testů a získaných údajů na chronoskopu zjišťují, že první druh reakce, která zahrnuje uvědomění si zvukového vjemu následované vědomou záměrnou odezvou, obvykle trvá asi dvě desetiny sekundy; druhý typ, zahrnující čistě svalové a reflexivní reakce, trvá asi jenom desetinu sekundy.¹⁶

Tyto objevy se jeví jako pouhé psychologické drobnosti, ale mezi oběma formami experimentu jsou další rozdíly, které ukazují ještě více než dobu trvání. Subjekty cvičené v introspekci zaznamenávají, že když se jejich pozornost zaměří na uvědomění si zvukového vjemu, prožívají zřetelnou, byť proměnlivou představu očekávaného zvuku, slabší, chvějivý pocit napětí, mírné překvapení, když zvuk uslyší, a silnou motivaci stisknout klíč. Na druhé straně při reflexivní formě experimentu prožívají sotva znatelný duševní obraz očekávaného zvuku, silný pocit napětí, značné překvapení, když kulička dopadne, a impuls stisknout klíč téměř neprovází vědomé chtění to provést. Experiment tedy neměří jen různou dobu, za jakou se odehraje vědomý

* Říkám „studenti“, protože u Wundta mnoho let žádné studentky neabsolvovaly. - M. H.

a reflexivní projev vůle, ale rozeznává také procesy, které se ve vědomí odehrávají při vědomé variantě tohoto prostého úkonu.¹⁷

Navzdory zaměření na vědomé duševní procesy si badatelé všímají jen základních komponentů těchto procesů. Před lety Wundt směle prohlašoval, že experimenty mohou zkoumat psychiku, ale teď dospívá k názoru, že to platí jen pro počitky či vjemy a pocity — základní materiál vědomí — a souvislosti mezi nimi. Říká, že vyšší duševní procesy včetně komplexního myšlení jsou „příliš proměnlivé povahy, než aby mohly být předmětem objektivního pozorování“.¹⁸ Argumentuje, že řeč, vytváření pojmů a další vyšší poznávací funkce mohou být studovány jen pozorováním, zejména obecných trendů u skupin lidí.¹⁹

Wundt definuje vědecký psychologický experiment jako takový, ve kterém je užit známý, kontrolovaný psychologický podnět — říká mu „antecedentní proměnná“ — a sleduje se a měří individuální reakce na něj. Helmholtz a další už takové experimenty prováděli, ale svá pozorování omezovali na viditelné reakce jedince; Wundtův významný příspěvek spočívá v užití jeho druhu introspekce k získání kvantitativních informací o vědomých vnitřních reakcích subjektu, přestože je Wundt omezuje na nejjednodušší citové stavy.

Během dvou desetiletí se v laboratoři provedlo asi sto významných experimentálních studií a četné menší. Mnohé se zabývaly počitky a vjemy a byly obecně vedeny stejným způsobem jako práce Weberova, Helmholtzova a Fechnerova. Ale nejoriginálnější a nejvýznamnější objevy této laboratoře pocházejí ze studií „duševní ehronometrie“, měření času, který vyžadují zvláštní duševní procesy a vzájemné působení mezi nimi.

Zaváděly se další a další složitosti s cílem vyvolat a měřit nejrůznější duševní procesy. Například s pomocí několika možných stimulů a reakcí — mohly je představovat čtyři různé barvy, z nichž každá vyžadovala jinou reakci — mohl experimentátor zkoumání rozšířit, aby zahrnoval rozlišování a volbu.²⁰

Další studie se zabývaly hranicí mezi percepcí a apercepcí. V jednom pozoruhodném pokusu experimentátor na krátkou chvíli ukázal skupinu písmen nebo slov průzorem v otáčivém bubnu; subjekt je „percipoval“ (zaznamenal je na periférii vědomí, aniž by měl čas je rozeznat), ale v následujícím okamžiku některé z nich „apercipoval“ (vědomě si je zapamatoval a poznal). Velkým objevem byla velikost rozsahu pozornosti: většina subjektů mohla apercipovat a jmenovat čtyři až šest písmen nebo slov poté, co je viděla příliš krátce, než aby je rozeznala.

Menší skupina studií zkoumala asociace - ne ty vyššího druhu, kterými se zabývali angličtí asocianisté, ale elementární stavební kameny asociací. Při jednom takovém typickém experimentu asistent pronášel jednoslabičná slova a subjekt pokaždé stiskl klíč, jakmile slovo identifikoval; to bylo měření „doby apercepce“. Potom asistent vyslovoval podobná slova a subjekt stiskl klíč, sotva u něho každé slovo vyvolalo asociovanou myšlenku. To trvalo déle. Odečtením apercepční doby od celkového času se získal údaj, který Wundt nazýval „asociační doba“ — jak dlouho

mysli trvá, aby našla slovo asociované se slyšeným a poznaným slovem. U průměrné osoby představuje asi tři čtvrtě sekundy.²¹

Jak říkával britský fyzik lord Kelvin, Wundtův současník: „Když můžeš to, o čem hovoříš, změřit a vyjádřit to v číslech, něco o tom víš; ale když to nemůžeš změřit ani vyčíslit, tvoje znalosti jsou chudé a neuspokojivé.“ Údaje získané ve Wundtově laboratoři toto kritérium znalosti nepochybně splnily, přinejmenším co se týče elementárních součástí duševních procesů.

Wundtovská psychologie

Wundt se považoval za mnohem více než za pouhého experimentátora. Ve svých knihách a statích přijal úlohu systematika psychologie a architekta jejího hlavního projektu. Ale ukázalo se, že jeho systém není snadno vysvětlitelný a jeho souhrny se v hlavních rysech od sebe značně liší.

Podle Boringa jeden důvod spočívá v tom, že Wundtův systém je klasifikační schéma, které nelze experimentálně dokázat ani vyvrátit.²² Spíše než o vyústění významné ověřitelné teorie jde o uspořádanou pedagogickou soustavu témat založených na teoriích střední kategorie, z nichž mnohé nelze vyložit metodami užívanými v lipské laboratoři.

Ještě větší překážkou ve stručném shrnutí Wundtova systému je jeho členitost, protože jej neustále revidoval a rozšiřoval. Jeho doboví kritikové mohli stěží najít chybu v nějaké části systému, protože ji buď změnil v novém vydání některého ze svých děl, nebo přešel k jinému tématu. William James, ačkoli Wundtovu laboratorní práci obdivoval, si posteskl, že bohatství jeho spisů i stanovisek ho jako teoretika činí nenapadnutelným:

Zatímco [jiní psychologové] některé jeho názory drtivě kritizují, on mezitím píše jinou knihu na zcela odlišné téma. Přesekněte ho jako červa, a každá část poleze dál; v jeho duševní medulle oblongatě není žádný *noeud vital*, abyste ho mohli zlikvidovat náraz.²³

Nicméně není-li ve Wundtově psychologii patrné žádné ústřední téma, je možné jmenovat některá dílčí, jež se v ní opakují.

Jedním z nich je psychofyzický paralelismus. Ačkoli byl Wundt často považován za dualistu, nevěřil, že mysl může existovat mimo tělo. Říkal, že fenomény vědomí existují souběžně s činností nervové soustavy, ale o prvním zmíněném jevu se domníval, že je založen na kombinaci reálných nervových procesů.²⁴

Dalším tématem je jeho názor na psychologii jako vědu. Zpočátku prohlašoval, že je, nebo by mohla být, *Naturwissenschaft* (přírodní věda), ale později říkal, že je převážně *Geisterwissenschaft* (věda o lidském duchu — duchu ne ve smyslu nehmotné

duše, ale vyšší duševní činnosti). Uváděl, že jenom experimentální studium bezprostředních zkušeností je *Naturwissenschaft*; ostatní je *Geisterwissenschaft*. Podrobně psal o psychologii jednotlivce a společnosti a uváděl ji do souvislostí se společenskými vědami, ale popisně, a aniž by připustil, nebo dokonce uznal, že by se v těchto oborech mohly rozvinout přesné experimentální metody.²⁵

Nejzákladnější poučkou wundtovské psychologie je, že vědomé duševní procesy se skládají ze základních elementů — počitků a pocitů bezprostředních prožitků.²⁶ Ve svých raných pracích Wundt říká, že se tyto elementy automaticky spojují, aby se staly duševními procesy, podobně jako chemické prvky vytvářejí chemické sloučeniny. Později však uvádí, že srovnání s chemií není přesné a že se toto slučování neodehrává jako v chemii, ale s pomocí pozornosti, volní činnosti a kreativity.

Ačkoli má bezprostřední zkušenost svá pravidla příčinnosti — zvláštní konkrétní podněty způsobují zvláštní elementární prožitky —, duševní život má také svůj druh příčinnosti: myšlení se rozvíjí a myšlenky sledují jedna druhou na základě zvláštních zákonitostí. Wundt měl pro tyto zákony speciální názvy, ale v podstatě byly jeho novým vyjádřením asociací, úsudku, kreativity a paměti.²⁷

Dalším významným tématem v jeho psychologii, zejména v pozdních spisech, je významné postavení „volního jednání“ ve veškerém vědomém jednání a duševních procesech. Jsou to produkty apercepčního činitele, který *volí* jistý způsob myšlení, řeči a jednání. I prosté, bezmyšlenkovité činy jsou z jeho pohledu volní, ačkoli jim říká *impulzivní*. Činy, které jsou výsledkem složitějších duševních procesů, jsou volní a *záměrné*.²⁸ Ačkoli se tato teorie v psychologii neudržela, byla z Wundtovy strany pokusem vymanit se z automatismu mechanické psychologie a dospět k holističtějšímu modelu.

Zkrátka Wundt měl na psychologii širší a obsažnější pohled, než se mu často připisuje. Nicméně při bližším ohledání je třeba říci, že měl v lecčems restriktivní přístup, opomíjel nebo zavrhoval mnoho oblastí, které se dnes obecně přijímají jako základní součásti oboru:²⁹

- Neochvějně se stavěl proti praktickým aplikacím psychologie; když se jeden z jeho nadaných žáků, Ernst Meumann, zaměřil na pedagogickou psychologii, Wundt to hodnotil jako přeběhnutí k nepříteli.
- Právě tak byl proti užití introspekce kterýmkoli jiným způsobem, než byl jeho vlastní. Ostře kritizoval práci jistých badatelů — členů wurzburské školy, o níž se více dozvíme o kousek dále —, kteří při experimentu zjišťovali u svých subjektů všechno, co se odehrávalo v jejich mysli. Takové procedury, říkal Wundt, jsou „falešné“, ani experimentální, ani introspektivní.
- Rodící se dětskou psychologii ihned odmítal z důvodů, že podmínky její analýzy ne mohou být adekvátně kontrolovány, takže výsledkem není skutečná psychologie.
- Srovnávací psychologii považoval za vhodný předmět rozborů, filozofování a neformálních experimentů (podobných, jako byly jeho experimenty s pudlem), ale žádoucí práci se zvířaty ve své laboratoři neumožňoval, protože se z ní nedaly získat údaje založené na introspekci.

- Zavrhoval tehdejší francouzský psychologický výzkum, který se převážně opíral o hypnózu a sugesci. Protože toto bádání nepoužívalo přesnou introspekci, říkal o něm, že není pravým psychologickým experimentováním.
- Konečně obzvlášť pohrdal psychologií Williama Jamese, která byla daleko holističtější, osobněji zaměřená a vyznačovala se hlubším pohledem. Po přečtení Jamesových *Principů psychologie* — které nadšeně uvítali psychologové na celém světě — Wundt rozmrzele poznamenal: „To je literatura, je sice pěkná, ale není to psychologie.“³⁰

Sic transit

Nic není u Wilhelma Wundta tak překvapujícího jako jeho vliv na psychologii — paradoxně rozsáhlý, a zároveň velmi malý.

Rozsáhlý:

- V oboru byl encyklopedistou a systematikem; duševně zmapoval jeho území a definoval jej jako novou oblast vědy.
- Osobně vyškolil mnoho lidí, kteří se stali v prvním desetiletí nové vědy předními psychology v Německu a ve Spojených státech.
- Z neuspořádaných zárodků fyziologické psychologie sestavil zvláštní metodologii experimentální psychologie. Jeho laboratoř a metody, které se v ní používaly, se staly modelem pro mnohé další, jež vznikaly v další polovině století.
- Svými nesmírně závažnými učebnicemi ovlivnil většinu z prvních dvou generací amerických psychologů a jejich žáků. Většina amerických studentů psychologie na počátku 20. století mohla zpětně vysledovat svou historickou tradici až k Wundtovi.³¹

A přece méně významný:

Wundtovy myšlenky hrají v soudobé psychologické teorii nevelkou roli. Hlavní důvody:

- Wundt psal o každém možném odvětví psychologie včetně mnohých, které nebyly přístupné jeho experimentálním metodám, například o psychické kauzalitě, hypnóze a spiritismu. Následkem toho jej jistí mladí psychologové považovali za určitý druh dualisty a metafyzika a pro psychologické jevy, které se mohly vědecky zkoumat, tím pádem přijali ještě přísnější pozitivistická kritéria.³² Jejich názory našly ztělesnění v behaviorismu, který se na introspekci, a to i wundtovského typu, díval jako na nevědeckou a bezcennou.
- Mnoho jiných psychologů se však proti krajní předpojatosti a nekompromisnosti wundtovské psychologie vzepřelo. Přitahoval je výzkum praktických aplikací, na příklad dětská a pedagogická psychologie, psychologické testování a klinická psy-

chologie. Všechny tyto obory, ačkoli vybočovaly z wundtovských hranic, se rozvíjely a prosperovaly.

- Na sklonku Wundtova života se objevily některé nové školy psychologického výzkumu, které ztělesňovaly protest proti vlastnostem jeho systému. Tyto školy obecně soudily, že by se experimentální psychologie neměla omezovat na elementární složky bezprostřední zkušenosti, nýbrž že by měla zkoumat vyšší duševní procesy.

Například paměť. Hermann Ebbinghaus (1850—1909) z Berlínské univerzity vynalezl metodu výzkumu paměťových procesů, která vylučuje subjektivnost a účinky dřívějších individuálních zkušeností. Vytvořil dva tisíce tři sta jednoslabičných slov, která nevyjadřovala žádný smysl — smysluprosté kombinace dvou souhlásek oddělených samohláskou, jako *bap, tox, muk a rif*—, a využíval je v řadě experimentů s pamětí.

Přečetl například určitou řadu těchto slov a potom se jich snažil co nejvíce vybavit. Změnami podmínek — počtu slov, rychlosti čtení, počtu opakovaného čtení— pečlivě zkoumal takové otázky jako například: jak se počet slov vztahuje k rychlosti, s níž je možné se je naučit nazpaměť (obtížnost zapamatování řady slov vzrůstá daleko rychleji než jeho délka), jaký je vztah zapomínání k časovému údobí mezi naučením se a vybavením, jaký je účinek opakování a nového přečtení na učení a zapomínání.³³

Ebbinghaus byl tak nadšen svým výzkumem, že podstupoval téměř neuvěřitelné úsilí. Například ve snaze určit, jak počet opakování ovlivňuje uchování v paměti, 34krát opakoval 420 seznamů 16 slov, provedl tedy celkem 14 280 zkoušek - jako Edmond Dantes psychologie, který se prohrabává zdi Chateau d'If svého výzkumu. Jeho metoda, která vypadá hrozivě, byla tak úspěšná, že od té doby patří k hlavní výzbroji experimentální psychologie. (V posledních desetiletích, po pravdě řečeno, poklesla na významu; v nejnovějším výzkumu paměti se klade důraz spíše na smysluplné učení než na zapamatování smysluprostých slov.)³⁴

George Elias Muller (1850—1934) z Gottingenské univerzity rozšířil Ebbinghausovu metodu o introspekci, aby mohl za statistickými daty odhalit duševní procesy. Zjistil, že vybavovací schopnost u nesmyslných slov závisí nejenom na jejich počtu, množství opakování a podobných faktorech, ale že zde hrály významnou úlohu různé triky, které subjekty prováděly například pomocí rytmu, členění do skupin, a dokonce vědomě vymyšlených významů, přiřazených těmto nesmyslným výrazům. Učení zkrátka není pasivní proces, nýbrž aktivní a kreativní.³⁵ Tyto objevy také pomohly psychologii osvobodit se od omezení, která získala v Lipsku.

Někteří další psychologové, mezi nimi i Wundtovi žáci, vyvinuli ještě radikálnější metody experimentálního výzkumu. Oswald Kulpe (1862—1915), ačkoliv u Wundta promoval a osm let byl jeho asistentem, dospěl k myšlence, že v laboratoři lze studovat nejen paměť, ale i mnoho dalších myšlenkových pochodů. Roku 1896 založil na Wurzburské univerzitě psychologickou laboratoř, která brzy získala hned po Wundtově největší prestiž, a spolu se svými žáky vytvořil tzv. wurzburskou školu. Je-

jím zvláštním příspěvkem bylo užití „systematické experimentální introspekce“, při níž subjekt při plnění duševního úkolu nevypovídá jen o svých počtcích a pocitech, ale o všech myšlenkách.

Kulpe užíval tuto metodu na prověření Dondersovy hypotézy, že složité duševní procesy se skládají ze vzájemně pospojovaných procesů jednoduchých. Odhalila, že spojení duševních kroků s experimentem na reakční čas často úplně změni povahu celého myšlenkového procesu a přináší reakční dobu, která se liší od prostého spojování všech zahrnutých kroků.³⁶

Dílo dalších přívrženců wurzburské školy — Karla Marbeho, Narzisse Achá a Karla Buhlera — představovalo experimentální studium lidského myšlení.³⁷ V typickém wurzbuiském experimentu se subjektu kupříkladu sdělilo stimulační slovo a jeho úkolem bylo, aby řekl asociované slovo, které je obecnější, anebo takové, které je konkrétnější. Bylo-li podnětem, řekněme, slovo „pták“, „nadřazenou“ asociací (obecnější) může být „živočich“ a „podřizenou“ (konkrétnější) „kanár“. Potom subjekt popisoval všechno, co se odehrávalo v jeho mysli během několika sekund, kdy plnil úkol — jeho identifikace stimulačního slova, reakce na úkol, duševní představy vyvolané stimulačním slovem, hledání vhodné reakce a pronesení vhodného slova.³⁸ Zaznamenané prožitky se analyzovaly, aby se mohl nalézt klíč k fungování paměti.

(V posledních letech právě tuto metodu užili specialisté na umělou inteligenci k vytvoření „expertních systémů“ — počítačových programů, které simulují lidskou činnost při řešení problémů, například lékařskou diagnózu, a to tím, že — řečeno počítačovým jazykem — kopírují jednotlivé kroky usuzování, jaké používají lidští odborníci.)

Překvapujícím objevem členů wurzburské školy bylo zjištění, že subjekty někdy při introspekci nenacházejí žádné stopy mentální imaginace. Například při sčítání či odečítání čísel nebo při úsudku, zda byl výrok pravdivý, či nepravdivý, zřejmě nezapojovaly žádné představy. Výzkumníci fenomén nazvali „nenázorným myšlením“; v protikladu k wundtovské teorii dokázal, že některé myšlenkové procesy se neskládají z elementárních počitků a vjemů.³⁹

Další cenné objevy wurzburské školy jsou zásluhou badatele Henryho Watta. Zjistil, že když subjekt oznámil jeho úkol — například „Najdi nadřazené slovo“ — dříve, než mu sdělil stimulační slovo, introspekce prokázala, že subjekt nadřazené slovo nevyhledal, nýbrž se jednoduše vybavilo samo. Watt objevil efekt „determinující tendence“ neboli, jak se stalo obecně známějším termínem, „duševní nastavení“ [mental set] — připravenost mysli řešit úkol nevědomými prostředky.⁴⁰

Těmito a dalšími cestami wurzburská škola rozšířila experimentální psychologii daleko za wundtovské hranice a usměrnila vývoj k holističtější psychologii.

Ve dvacátých letech 20. století wundtovská psychologie zmizela ze scény. Profesor Ludy T. Benjamin, přední historik tohoto oboru, její osud shrnuje takto:

Psychologie Wilhelma Wundta a jeho současníků byla nakonec nahrazena novějším psychologickým přístupem. Ovšem pozůstatky tohoto systému v moderní psychologii dosud existují... Wundta máme stále v paměti hlavně pro jeho předvídavou vidinu psychologické vědy a pro významné kroky, které byly v 19. století zapotřebí, aby tato disciplína byla založena.⁴¹

Nejnovější bádání ukázalo, dodává Benjamin, že Wundt měl „hloubku znalostí a šíři zájmů (jak dosvědčují mj. jeho spisy o kultuře, právu, umění, jazyce, historii a náboženství)", které byly dlouho přehlíženy.

Ze všech těchto důvodů se Boringovo hodnocení Wundtovy osobnosti, poprvé pronesené před více než šedesáti lety a zopakované roku 1950, zdá nezvratné:

Ebbinghaus, a ne Wundt..., měl záblesk geniality, jak zkoumat proces učení. Tak tomu bylo i s dalšími velkými problémy emocí, myšlení, vůle, inteligence a osobnosti, na něž se dříve nějakou dobu úspěšně útočilo a na něž wundtovská laboratoř ještě nebyla připravená. Nemusíme však pohrdat naším dědictvím, protože s jeho pomocí jsme ho včas stačili překonat.⁴²